

Мирон Гавришкєвич

Сокар - 1992

Він лежав на землі і широко відкритими очима дивився в небесну далечінь.

Нещадно пекло сонце, пахло степовими травами, а десь далеко в висоті співав жайворонок.

І боляче було йому, що він, високого зросту мужчина з широкими плечима і гнучким станом, красень, на якого дивились залюбки дівчата, лежав безсилий посеред степу і чекав смерті.

А смерть була поруч.

Він відчував її подих, її обійми, від яких йому все важче і важче було дихати. Відчував, як вона закриває йому очі, холодить його руки і ноги.

Крутилася голова, кривавий туман закривав білий світ. Рана на грудях, з якої стирчав широкий турецький ніж, вже не кровила.

І він, то провалюючись в темінь, то знову дивлячись в небо, пригадав останні події.

Запорізьке військо поверталося з походу, з-під Сиваша. Ярема був щасливий. В останньому бою дістався йому мушкет і шабля, кривий турецький кінджал, щедро прикрашений дорогоцінними каміннями, чудовий кінь.

А поруч з ним гарцював на коні його побратим Василь. І хоча він теж здобув у бою коня, сидів засмучений, з насупленими бровами. Татарська шабля відтяла йому ліве вухо. Ярема співчував побратиму, адже рана боліла і це, очевидно, засмучувало його. Але він помилявся. У Василя боліла не тільки рана, але й душа. Прокінчлася його "вовча" натура.

Здрість не давала йому спокою. Ще б пак, така зброя Яремі, а кінь який; а йому — лише кінь, та й той вигляду не має.

Вранці викликав їх обох отаман Хведір Безгрішний до себе.

— Братчики, — сказав він. — Щойно спіймали турецького гінця. Ми затримуємося. А ви летіть швидше птиці на Січ і передайте, що турецький султан спішно

готує похід на Ляхистан, але спочатку пройде по всій Україні. Летить мерщій, не гайте часу.

Мовчки вклонилися побратими отаману і поскакали на Січ.

Вже давно далеко позаду залишилось козацтво, а вони гнали коней, не затримуючись.

Нарешті сказав Василь Яремі:

— Вже полудень. Може відпочинемо в байраку? Перечекаємо спеку і поскачемо далі.

— Згода, тим більше, що недалеко видно порослий терниною та очеретом байрак, — погодився Ярема.

На дні байрака побачили невеликий струмочок. Напилися холодної джерельної води і прилягли відпочити. Ярема заснув.

Прокинувся від відчуття, що хтось розглядає його.

Коли відкрив очі, побачив, що Василь схилився над ним.

— Що сталося? — лише запитав Ярема і не встиг відхилитися від ножа, яким Василь вдарив його в груди.

Затуманеним поглядом ще бачив, як побратим-харциз забрав мушкет і шаблю, кинджал, і сівши на коня, втік світ за очі. Видно думав, що Ярема вбитий, або скоро сконає, якщо лише поранений.

А зраний не вмер.

Прийшовши до тями через деякий час, на превелику силу вибрався з байраку, відповз трохи в бік, спливаючи кров'ю і, втративши останні сили, лежав непорушно.

Більше він нічого не міг пригадати.

— Скільки пройшло часу?

— Як виконати наказ отамана?

— Чи дізнається хто про зраду побратима? — Ці питання мучили його.

Ярема застогнав і втратив свідомість.

II

 теп широкий як море...

Не видно ні кінця, ні краю. Покритий густою травою,

мерехкотить різноманітними барвами, милуючи око своєю красою.

І серед степу, наче крапля в морі — валка.

Валка, яка поволі просувається вперед. Вона розтянулася на добрих двіста-триста метрів. По боках, на конях скачуть озброєні козаки, а ззаду — невеликий збройний загін.

Це козаки-гречкосії.

Вже минуло п'ятнадцять років, як вони втекли з маєтку пана Ошовського і подалися нишком у степи, на Дніпрові пороги. Там утікачі і побудували собі хутір над балкою. Орали родючий м'який чорнозем, що ніколи не знав плугу. Сіяли гречку, жито, ячмінь, а, отримавши урожай — лишки разів зо два на рік возили валкою на Січ.

От і зараз з цією метою їхали вони туди. Крім навантажених доверху возів, гнали отару донгорунних овець і табун степових коней, що могли без перепочинку скакати зранку й до ночі.

Вели валку люди, що знали цю далеку і небезпечну дорогу. Вони скакали далеко попереду, уважно оглядаючи степ, з метою, щоб попередити товаришів, якщо побачать якусь татарську або турецьку орду, що сунулася на Україну, з-над Чорного моря.

Цього разу попереду їхало троє. Літній вже чоловік з гарною, буйною чуприною на голові, місцями покритою сивиною і довгими вусами. Його спокійні сірі очі і підборіддя, яке випиналося вперед з ямкою посередині, підкреслювали велику силу волі цієї людини.

Поруч, трохи молодший, з оселедцем на голові і чорними як смола вусами. Його карі очі дивились з якоюсь весістю. Здавалося, що через хвилину козак почне нестерпно сміятися, але стиснені тонкі губи відкидали це враження.

Третім був молодий козак з приємними рисами обличчя: прямим носом, густими бровами над чорними очима, високим чолом. Він їхав цією дорогою вперше. Мабуть повинен би дивитись на все з подвійною цікавістю. Але ні. Козак їхав насупившись, мало звертаючи увагу на оточуючу його красу природи.

Смуток, що відбивався на обличчі підкреслював його вроду.

Старші їхали мовчки, уважно оглядаючи степ і раптом літній чоловік, повернувшись в сідлі, сказав, звертаючись до юнака:

— Ти не журись, Іване, Оксану найдемо і визволимо.

— Авжеж, — підтвердив другий.

— Я вірю вам, — понуро відповів молодший, — але довго не можу чекати. З Січі поїду в Крим.

— Поїдемо разом, — відповів найстарший. — Адже я — твій батько, тай так буде найкраще.

— І я з тобою, Назаре, і з твоїм сином, — додав третій.

— Дякую вам. Це дуже добре. Втрюх ми швидше найдемо і визволимо її! — з радістю вигукнув Іван.

Вони знову замовкли.

Деякий час ще скакали, а потім поїхали кроком.

Раптом Іван зупинив коня і підняв руку.

— Що це? — запитав він, ні до кого не звертаючись.

З густої трави виразно доносився стогін.

Повернули коней в бік.

Побачивши раненого, жажнулися.

Судячи по одягу, це був козак. Але чому без зброї і з ножем в грудях? Що тут трапилося? Слідів боротьби не видно. Чи не татари десь тут поблизу?

Вони уважно оглянули степ. Нічого не видно, крім валки.

Дали напитися води пораненому, який коротко розповів, час від часу втрачаючи свідомість, про все, що з ним сталося.

— Виконайте доручення отамана і відомстіть за мене харцизу. Він без лівого вуха, — це були його останні слова.

III

Вже минуло більше півмісяця, як Оксана була в гаремі Ібрагім-паші. Дівчині, можливо, дещо

поталанило, бо Ібрагім-паша закохався в неї до нестями. Він помістив її в окрему кімнатку, прекрасно обставлену меблями з рожевого дерева, з чудовим венеціанським дзеркалом. Попід стінами стояли гарні оздоблені дивани. Кімнату прикрашали екзотичні рослини.

Перші тижні паша не заходив до її кімнати, хотів, щоб вона при звичаїлася до свого становища, в якому опинилася.

Але вчора відвідав її і запропонував їй свою руку і серце.

Коли ж вона відмовила йому в цьому, він спокійно вийшов, обіцяючи прийти сьогодні.

І сьогодні Оксана цілий день просиділа в куточку на дивані, з страхом очікуючи приходу Ібрагім-паші.

Безшумно відчинилися двері і ввійшов той, що був причиною її страху.

— Ну, — сказав він, оглядаючи уважним поглядом постать дівчини. — Наважилась?.. Подумай добре, моя дитино. Я є самотньою, але дуже багатою людиною. Якщо погодишся бути моєю, все, чого тільки душа буде бажати, всі розкоші світу будуть твоїми. Твої бажання будуть виконуватися миттю, всі будуть тобі служити, найгарніші жінки гарему будуть мити твої ноги. Забудь про все, лише покохай мене, віддай мені частинку твого почуття і серце.

Оксана мовчала.

Довго дивився паша на дівчину і нарешті сказав:

— Ти є моєю. Я купив тебе. Один мій рух пальцем і ти опинишся в моїх обіймах. Але я не хочу пристосовувати силу, щоб отримати твою любов.

Ти повинна сама, добровільно покохати мене. Ти повинна стати не моєю невільничкою, але найулюбленішою моєю дружиною, яка зможе разом зі мною ділити всі турботи і надії на майбутнє так, як це є у тебе на батьківщині.

Він замовк.

Оксана не могла сказати зі страху ні слова. Дівчина чудово розуміла чого хоче від неї цей чоловік, розуміла, що залежить від нього.

Але вона не могла зрадити того, кого кохала, і від

згадки про якого мліла.

— Де ти зараз, мій любий? — думала вона. — Чи зустрінемося ще з тобою? Краще смерть, ніж ганьба.

Сльози почали капати з дівочих очей.

— Пусті мене звідси, — сказала Оксана благальним голосом. — Прошу відпустити, — і впала перед Ібрагім-пашою на коліна.

— Що?!.. відпустити, — вигукнув обурений паша. — Цього ніколи не буде! Цю думку — покинути мене, ти повинна відкинути назавжди. Я не можу розлучитися з цією, яку покохав. Якщо бажаєш чого небудь, наказуй, буде виконано, але звідси ти не вийдеш ніколи. Ти ще полюбиш мене. Я почекаю. Мене не буде довгий час. Але коли я повернуся, ... я знову прийду до тебе.

З тими словами він поцілував дівчину в чоло і швидко вийшов з кімнати.

Оксана впала на диван і почала голосно плакати. Сльози текли з жалю і образи. Плакала, згадуючи волю, свій рідний край.

Її село було невелике. Воно лежало на правому березі ріки Ворскли, яка через декілька кілометрів впадала в Дніпро. Розташовані рядами хати з дерева та глини, покриті соломою, дивилися невеликим віконцями на південь. Розкішні будинки в той час ніхто не ставив, бо не знав чи доживе до завтра.

Адже це були часи татарських набігів на Україну. Тому на випадок нападу село було розташоване біля лісу, тай до Дніпра не було далеко, а по берегах ріки росли великі ліси і легко можна було сховатися від небезпеки.

Біля кожної хати був невеликий садок і город. Посередині села на великому майдані стояла дерев'яна церква.

А саме село було обставлене густим дубовим частоколом, через який можна було потрапити лише крізь ворота, що знаходилися в огорожі з обох сторін, з півночі та півдня.

Її хата була така ж, як і всі інші. В ній промайнули її дитинство і юність. Тут вже декілька разів був і наречений Іван. Тиждень перед тим, як вони повинні були одружитися, її схопили татари.

І треба ж, щоб таке трапалося!

Між їхніми селами була лише верста, а він, очевидно, і не знав, що Оксана серед білого дня потрапила в полон, бо інакше прилетів би на поміч. Як це все жахливо.

Ще досі перед її очима встають жахливі картини різні.

...Ось татари з галасом вдерлися на їхнє подвір'я.

Батько з братом, із зброєю в руках зустріли їх біля дверей. Зав'язалася січа.

Першим впав з відрубаною головою брат.

Батько продовжував рубати ворогів, аж поки не впав поруч зі списом в грудях.

І коли відкрилися двері, і на порозі появилася татарин з розкосими очима і брудним від крові обличчям, Оксана вдарила його старою шаблею, яку схопила зі стіни.

Татарин впав, і не встигла вона ще що-небудь зробити, як її вже в'язали, а стару матір, що кинулася на ворогів з голими руками порубали шаблями на її очах.

Далі Оксана нічого не пам'ятала.

IV

Вже минуло більше 2-х тижнів, як виїхала валка з дому. Зранку до ночі не злазять козаки з коней. Почорніли, схудли, але в очах радість. Скоро кінець їхній мандрівці, вже недалеко до Січі.

Поки що їдуть без пригод. Правда, вже декілька разів бачили на обрії невеликі роз'їзди ординців, найбільш на десяток вершників.

Хоча б швидко доїхати.

Ввечері, як завжди, оточили табір возами, поставивши їх з чотирьох боків догори дишлями. Вози зв'язали між собою, замотавши ланцюги на колеса, виставили вартових і полягали спати.

Але спати не хотілося.

Через два-три дні зустрінуться зі своїми близькими і знайомими. Буде що згадати, а потім назад — додому.

Та не судилося здійснитися їхнім мріям.

Вранці, світанковий туман прорізало дике виття. В загальному лементі, від якого стигла кров у жилах, було чути: "Алла!", "Алла!"

Швидко зірвалися на ноги — татари!

Стрільці стали біля возів з рушницями в руках, а за ними інші козаки, які почали готувати зброю, щоб після перших пострілів подавати її побратимам.

Перші постріли не зупинили наступ, хоча і завдали відчутних втрат ворогу. Величезний татарський загін, що скакав на табір ніби розділювався перед возами на дві частини, охоплюючи захисників кільцем і скачучи далі, безперервно обстрілював їх з луків. Зафуркотіли стріли. Впав один, другий козак, ще декілька.

Проскакали бусурмани.

Може залишать в спокою? Та ні. Було видно, як татари позсідали з коней і знову кинулися на табір з дикими криками. Від їх несамовитого галасу аж у вухах лящало.

Знову заgrimіли постріли, але вже лізуть на вози ординці. Захисники відкинули непотрібні вже рушниці і взялися за шаблі. Почалася січа.

Шалено б'ється брат Івана — Арсен.

Затиснувши зуби, бореться і Іван. Він вже втратив лік порубаним ворогам, але продовжував рубати наліво і направо.

Поруч біля нього його батько Назар.

Від помаху його важкої шаблі вороги аж відкидаються назад, але ззаду натискає нова хвиля і здається, що ординцям не буде кінця. Позлітали шапки з голів захисників, важко дихають груди, німіють руки, кров б'ється на різні сторони, чути прокляття і стогін, брязк. шабель. Розірвано коло возів. Все змішалось. Вже не видно де козаки, де ординці.

Обернувся Назар довкола, а біля нього лише Іван і ще декілька хлопців, а скрізь, де не глянь, вороги закліті.

— Хлопці, — закричав він. — Пробивайтеся до коней, може хоч хто-небудь врятується.

Вдарили дружно в одному напрямі. Вже досягли коней, сідають. Назар зарубав ще двох, що вчепилися за

його ноги, але сильний удар в голову звалив його з коня.

Падаючи, побачив, як в'яжуть сина.

— Ех, — застогнав Назар і вперше у житті заплакав.

V

Заглиблена в думках, Оксана йшла до тієї частини городу, на яку вступ жінкам з гарему був заборонений, так як там паша приймав лише своїх гостей і багаточисленні невольники вирощували найрізноманітніші чудові квіти.

Маленька, тільки виноградом обвита, огорожа відокремлювала заказану частину городу від іншої.

Оксана не помітила, як переступила цю загорожу і пішла в напрямі невеликої альтанки, яку побачила перед собою.

Ввійшовши в середину, присіла на лаві.

Раптом здригнулася, ніби прокинувшись з задуми. Поблизу почула чудову мелодію, яку виконував прекрасний чоловічий голос. Спів зачаровував, вабив до себе.

Зацікавлена встала і пішла на поклик голосу.

І чим ближче наближалася до нього, тим чіткіше чула українську народну пісню. Пройшовши декілька кроків, зупинилась.

Страх перед пашою, якому могли доповісти, що вона пішла на заборонену частину городу, пересилив її.

Але пісня притягувала і Оксана, боязливо оглянувшись і нікого не побачивши, рушила вперед. Ще з десяток кроків і вийшла на невелику галявину.

Біля квітів, тримаючи в руках троянду і уважно розглядаючи її, стояв юнак і з захопленням і тугою співав журливу українську пісню:

Виряжала мати сина

Тай молилась Богу,
Виряжала сестра брата
В далеку дорогу.

Побачивши Оксану, замовк.

— Хто ти? — спитала дівчина.

— Садівник паші, — відповів хлопець.

— Як твоє ім'я?

— Андрій Чумак.

— Андрій Чумак, — повторила Оксана. — Гарне ім'я. Давно ти тут?

Андрій глибоко зітхнув.

— Давно. Вже два роки.

— А я вже місяць, а звідкіля ти? — продовжувала вона.

— З Тарасівки.

— З Тарасівки? Не знаю такого села. А я з Степового. Не бійся мене. Я ж така невольниця, як і ти. Силою мене захопили і привезли до гарему паші. Він вимагає, щоб я стала його дружиною. А я не хочу цього і не буду однією з його багаточисленних жінок. Краще смерть, ніж ганьба. Я уб'ю себе.

Оксана сказала це так твердо, що Андрій зрозумів, що вона це зробить.

Дівчина все більше і більше подобалася йому.

— Як твоє ім'я, дівчино? — запитав Андрій.

— Оксана, — тихо відповіла вона.

— Не журися, Оксано. Я врятую тебе.

— Але як? — з подивом і одночасно з якоюсь надією вигукнула вона.

Готом чутливе вухо Андрія почуло кроки.

— Пора, — шепнув Чумак. — Про все я розкажу тобі завтра. Але це тайна. Нікому не розповідай про нашу зустріч. Добре? — попередив він.

— Добре. А де ж я тебе завтра побачу?

Чумак на хвилину задумався.

— Я буду чекати тебе в альтанці пополудню кожен день. Зможеш прийти? — запитав з тривогою.

— Прийду, — відповіла Оксана і, важко зітхнувши, побігла в напрямі гарему.

Вони стояли на пекучому сонці і очима, сповненими гніву, дивилися довколо себе. Важкі ланцюги тягнули руки донизу. Нестерпна спека й сморід, що стояв навколо затруднював дихання. Піт котився з них градом, але невірники стояли нерухомо і мовчки.

Біль стискав серце Івана, коли він дивився на свого батька, який за такий короткий час встиг зовсім посивіти.

А батько стоячи біля нього поруч, всім своїм виглядом старався підтримати сина на дусі. Але по очах старого було видно, що він терпить не так від фізичного болю, як від душевного.

Поруч стояли десятки таких самих, як і вони.

Були тут діти, безвусі хлопці, фізично розвинені юнаки, мужчини середнього віку, а де-не-де були поодинокі люди похилих літ. Знаходилися тут жінки і дівчата.

Різнобарвно одягнені татари, араби, турки вибирали для себе живий товар. Вони заглядали людям у зуби, оглядали м'язи рук і ніг, а вибравши, торгувалися з продавцем. Купивши, вели свою жертву в лабіринт вузьких вулиць з високими глинобитними стінами і зникали з очей. Так, продовжувалося цілий день.

Вечером їх загнали в невелику брудну хату. Невірників напхали стільки, що не можливо було нормально лягти і витягнути ноги. На вечерю роздали кухоль затхлої води і по куску черствого хліба.

Стомлені важким днем, люди поснули, але і вночі під час сну стогнали, плакали, щось викрикували на своїй рідній мові. Ніч була жаклива.

Іван, напівлежачи, не спав. Він слухав, як важко дихає його батько, а думками був далеко. Він думав про свою кохану, про Оксану.

— Прости, рідненька, — в думках звернувся він до неї. Думав я тебе врятувати та сам потрапив у неволю і невідомо чи вирвуся звідси. Але зроблю все можливе, щоб втекти і знайти тебе, а знайшовши врятувати.

З цією думкою, з надією на краще майбутнє він і заснув під ранок. А вранці їх розбудили. Знову дали води і по куску хліба, штовханцями випхали на вулицю й повели на базар. І знову нестерпна спека і голод. І так продовжувалося декілька днів. На четвертий день їх купили на галери.

Вночі Оксана майже на спала. А в ті короткі хвилини, коли її охоплював сон, їй снилися жахи.

І не зважаючи на це, вранці дівчина не почувала втоми. Душа її співала: сьогодні вона побачить Андрія і дізнається, коли вирветься на волю.

Нарешті наступив умовний час. Оксана вийшла в сад і безперервно оглядаючись, пішла в напрямі до альтанки. Ось і альтанка. Ще раз обернувшись і непомітивши нічого підозрілого, вона рішуче увійшла в середину.

— Я вірив, що ти прийдеш, — такими словами зустрів її Андрій. — Вже все готово. Коротко. Я закінчив підкоп під північною стіною. Сьогодні опівночі тікаємо. Прийдеш в альтанку, я буду знову чекати тебе.

Захопи з собою якийсь теплий одяг, покривало, бо вдень тут гарячо, а вночі холодно. Хочу попередити, що якщо нас обох піймають, то умирятимуть. Причому видумують якусь жакливу смерть.

Він на хвилину замовк.

— Так що ти ще можеш відмовитися від цього задуму, — продовжував далі.

— коли ми доберемося додому, якщо все буде йти так, як ти задумав? — тремтячим голосом запитала Оксана.

— Тепер середина серпня, якщо все буде добре і нам поталанить, то до кінця вересня або на початку жовтня будемо дома, — подумавши відповів Андрій. — А тепер розходимося, щоб ніхто не побачив нас разом. Чекаю на тебе годину-дві. Якщо ти не прийдеш, вирушу сам. Будь обережна, Оксану.

Потиснувши руки один одному, вони розійшлися.

Опівночі Оксана з невеличким клуночком безшумно рушила в напрямі саду. Тривожно билось серце, тремтіли ноги, від страху хотілося плакати, але вона збрала всю свою мужність і просувалася до альтанки.

Андрій чекав на умовленому місці. Не кажучи на слова, схопив її за руку і потягнув за собою.

Ось і стіна. Зрушений з місця великий куш, і Оксана побачила чорний отвір.

— Лізь першою і нічого не бійся, я за тобою, — прошепотів хлопець.

В лазі було дуже темно, зверху сипалася земля, але дівчина, незважаючи на те, що декілька разів боляче вдарила коліном в якийсь камінь, вперто просувалася вперед.

Декілька хвилин минуло з того часу, як вони опустилися в отвір і ось вже на волі.

Не озираючись, швидко пішли в напрямі горбів, що темніли спереду.

Дійшли до перших пагорбів і почали підніматися вгору їх схилом. В тіні пагорба йти було значно важче, бо було темніше.

Обійшли декілька улоговин і вийшли на гребінь хребта.

Тепер стало видніше і йти було легше, але швидкому руху перешкоджав колючий чагарник, крізь який прийшлося деякий час продиратися, Колючки чіплялися за одяг, роздираючи його і часто боляче пошкоджуючи тіло. Але втікачі, незважаючи на це, йшли далі.

Нарешті попереду вільний від чагарників простір. Раптом їх охопило почуття радості.

Воля — таке солодке, приємне, п'януче почуття. Хотілося бігти, кричати, плакати з радості. Адже вони вже вільні.

Рухатися було легко. Почуття свободи додавало сили. Віяв прохолодний вітерець. Перейшли декілька пагорбів і опинилися в невеликому яру, на дні якого дзюрчав струмочок. Напилися води і рушили далі. Скільки пройшли вони не знали, але через деякий час почало світати.

Треба було сховатися і перечекаати день, щоб продовжувати рух вночі. Вже майже годину Андрій очима шукав надійне місце притулку, і коли на декілька хвилин вони знову зупинилися в вузькому вийомі, усіяному рідкими кущами, Чумак раптово помітив поруч за кущем невеликий отвір у скелі.

Якщо б хлопець стояв від цього місця ще хоча б на крок далі, він не помітив би цей отвір — так тісно ріс біля нього кущ, закриваючи вхід своїми колючими гілками.

Думати не було часу і Андрій відважно поліз в отвір, який виявився входом у невелику печеру, де вільно могло поміститись три-чотири людини.

Ще мить і вони стомлено розтягнулися на дні печери.

VIII

 Спливав час.

Печера, в якій укрилися втікачі була невисока. В ній можна було лише сидіти і лежати. Цього було досить, щоб спокійно і тихо просидіти цілий день. Виходити було небезпечно, бо поблизу могли бути татарські чабани, які, побачивши втікачів навели б на них їх гнобителів.

Отже, не залишалось нічого іншого, як набратися терпіння і чекати до темноти. А вночі знову продовжити рух.

Закинувши руки за голову, вони лежали горілиць і уважно надслуховували.

Андрій тихо розповідав про шлях, яким вони будуть повертатися додому.

Виявилось, що він чудово знає степ, вміє образно описувати його.

Раптом Чумак замовк, тамуючи подих. Вразно було чути чийсь кроки. По самому краю улоговини пройшло декілька озброєних воїнів, уважно оглядаючи все навкруги. Було очевидно, що це за ними погоня. Зупинившись, вони оглянули улоговину.

Андрій і Оксана чули, як воїни перемовлялися між собою.

собою.

— Тут ніде сховатися, — долинув до них голос.

— Вони, очевидно, майнули на північний захід, — відповів другий і через хвилину все стихло.

Лише тепер втікачі полегшено зітхнули. Андрій продовжив свою розповідь і Оксана зрозуміла, якою небезпечною є їхня дорога додому, до волі.

За горами, які їм прийдеться пройти, починався безлюдний і дикий степ. У щедре на дощі літо там росте висока густа трава, що за нею не видно ні людини, ні волів, а в сухе літо степ втрачає свою привабливість і перетворюється на випалену, голу й курну рівнину.

Цього року літо було сухе, отже і йти рівниною буде важче — адже їх буде видно здалека, як на долоні. Прийдеться більше йти ночами, а це сповільнить їх рух і подорож значно затягнеться, можливо аж до зими. Це було б жакливо. Холод небезпечний для того, хто не вживає гарячої їжі. І хоча морози в грудні, січні, лютому 10, рідше 20 градусів, тобто невеликі, але внаслідок відкритості місцевості відчуються значно сильніше.

Розуміючи, яка небезпека ще чекає їх попереду, Оксана засумувала, але Андрій виявився чудовим хлопцем. Він розповів декілька захоплюючих і веселих оповідань і дівчина знову відчула прилив радості і впевненості. Вона зрозуміла, що з таким товаришем щасливо дійде додому.

IX

Іван не спав вже другу добу. Якесь хвороба замучила його: набрякли ясна, хиталися зуби, по тілі поповзли червоні плями. Майже пів року минуло з того часу, як він з батьком потрапив на цю галеру.

Це був прекрасний двопалубний корабель, визолочений та прикрашений дерев'яним різьбленням.

У перший же день їх прикували до останньої лави на долішньому поверсі і наказали веслувати. По палубі походжав наглядач — злий як собака, він бив їх канчуком

за найменшу провину.

За веслами сиділо ще троє таких же нещасних, як і вони.

Весла важкі.

Ні повернутися, ні витягнути затерпілі ноги, — нічого не дають зробити грубі ланцюги. Тай слова сказати не можна, помітить наглядач, відразу опереже бичем по спині.

Під час веслування треба дотримуватися відповідного ритму, який надає спеціальна людина, що вдаряє в барабан.

Перепочинку не має, хіба на ніч, або як задую свіжий сильний вітер, напне на щоглах тугі вітрила, галера почне прискорювати хід, тоді також можливий відпочинок. А кормлять — просто жак. Три рази на день одне і теж саме: сухарі, смердюча, гнила солонина і тепла застійна, прісна вода. Не кожен таке витримає.

Невільники вмирають один за другим. Розкують такого мертвого бідолаху і викинуть в море, а ті, залишившись вже вчотирьох, веслують важким веслом, аж доки не посадять на вільне місце нового.

І було їх на тій галері двіста невільників, поневолених з різних земель — польських, московських, українських, грецьких та інших, що неможливо вгадати, хто звідки.

Але найбільш було серед них козаків з України, декотрі з них вже по п'ять-шість років відсиділи коло весел.

Вже через рік, як потрапляли на галеру всі ставали однаково худими, покриті лахміттям, з бородами, а де-хто й сирим.

І всі невільники мріяли про волю.

З перших днів неволі і Івана не покидала ця мрія. Він бачив, що втекти з галери без чужої допомоги практично неможливо. Але не втрачав надії. Можливо, якимось чином вдасться втекти, а може на галеру нападуть запорожці і звільнять їх. Це нерідко трапляється.

Отже, треба чекати і вірити. Віра дасть силу винести муки. Віра, — це все, що залишилося у бідних невільників.

Вже сонце ховалося за обрієм, коли козак, що сидів на носі передньої чайки, приклавши долоні до рота, загукав:

— Спереду вітрила! Передай далі!

І залунало над чайками.

— Спереду вітрила!

— Спереду вітрила!

З передньої чайки знову передали.

— Спускай вітрила, за весла!

І знову, як і раніше пролунали над чайками слова наказу.

Козацька флотилія, що просувалася вперед у декілька рядів, у вигляді великого трикутника мов би летіла над водою.

Отаманська чайка йшла першою.

Повільно минав час.

Далеко за обрієм виднілося місто Трапезунд. Пролунав наказ зупинитися і всім наблизитися до головної чайки.

— Опівночі будемо на місці, — сказав отаман, коли всі зібралися разом. — Часу ще досить, тому тимчасово припиняємо рух і чекаємо на місці, доки не стемніє.

Чайки завмерли на місці. Запорожці мовчки вдивлялися в далекий обрій.

Стемніло, ось-ось мав зійти місяць.

— Рушаймо! — пролунав наказ.

Швидко просувалися вперед. Впевнено гребуть хлопці, вірять вони отаману Петру Сагайдачному. Вже декілька разів водив він їх проти султанської Туречини і кримського ханства, і завжди успішно. Так буде і цього разу, вони впевнені в цьому.

Козаки, по черзі міняючись, налягли на весла. Вже видно місто Трепезунд і галери, що стоять в порту. Більше десяти галер нарахували вже козаки.

На небо викотився місяць і тут же, недалеко побачили хлопці величезну галеру. Вона стояла дещо осторонь від інших, ближче до моря, опустивши в воду весла. На

палубі — ні душі.

— Сплять, чи що? — подумав Сагайдачний.

Не подобався йому такий спокій.

Підплили ближче. Тиша. Ще ближче, і раптом отаман помітив мушкети, що рівним рядом стирчали з галер. Йому аж пересохло в горлі.

— Назад, швидше назад! — закричав він.

І в ту ж мить тишу роздер гул мушкетних пострілів. Град свинцю дощем посипався перед носом чайки.

— Встигли, молодці! Бий з гармат! — гукає отаман.

Приснула гармата, друга, третя, все затягло димом.

— Стріляйте! Швидше! — наказує Сагайдачний. —

Вперед!

Знову вдарили гармати і затріщали вже козацькі мушкети.

Чайка на чолі з отаманом підійшла впритул до галері.

— Пугу! Пугу! — закричали гуртом запорожці.

Звідти, де сиділи невільники почулося: "Козак з Лугу".

— На абордаж, — вигукнув отаман і, вчепившись за брус, поліз наверх.

Хлопці дружно кинулися за ним. Вони хапалися за гаки, весла, бруси і дерлися догори.

Все покрив дим, гримлять постріли, падають у воду один за одним нападаючі. Але ще хвилина, друга і Сагайдачний перший вискочив на палубу.

Тут же на нього кинулося декілька ворогів. Зарубав одного, другого бусурмана, розмахував шаблею наліво і направо прикриваючи хлопців, що лізли за ним наверх.

І не встигли турки отямитися, як вже більшість козаків з чайки опинилися на галері. В місячному сяйві заблискотіли шаблі. Дико закричали з жаху турки.

— Слава! — озвалися запорожці і з новою силою закипіла битва.

Нарешті козаки пробилися до невільників, розбили замки від кайданів.

Вирвалися невільники на палубу і ще сильніше розгорівся бій. Полетіли в воду мертві тіла, полилися кров у Чорне море.

Коли впали останні захисники галери, отаман уважно оглянув місце битви. Декілька галер горіло, на декотрих ще кипіла січа, одна захоплена вже козаками галера рушила в напрямі берега.

— Вперед, хлопці, на Трапезунд! — наказав Сагайдачний і галера повільно рушила вперед.

Йшов 1614 рік.

XI

Вже більше трьох місяців Андрій і Оксана пробираються горами. Вдень страждають від спеки, а вночі — від холоду. Тай з їдою не краще. Іжа, яку втікачі захопили з собою, кінчалася.

Одного вечора, сидячи під великим розлогим кущем, сказав Андрій до Оксани:

— Ще день і наші харчі закінчатся. Як тільки побачимо якесь село або табір чабанів, піду за їжею.

— Тебе схоплять, — зі страхом вигукнула дівчина.

— Ні, ми вже далеко відійшли від місця втечі і про нашу втечу тут ніхто нічого не знає. Крім того, я непогано володію татарською мовою і одягнений в татарський одяг.

— А що ти їм скажеш?

— Скажу, що втік з козацького полону і вертаюся на Батьківщину.

— А якщо запитають звідкіля ти?

— Назву місце, звідки ми втекли. Не переживай, все буде добре. На гірший випадок, я маю кинджал, який захопив з собою при втечі.

На другий день, вийшовши на вершину гори, втікачі побачили в долині табун овець.

— Ти сховайся в кущах і нікуди не виходь, — наказав Андрій. — А я їду до них. Якщо не повернуся до обіду, то продовжуй дорогу одна. Іди просто на північ. Я вже пояснював тобі, як її визначити. От мабуть і все. Але я скоро повернуся, — і з цими словами щез у кущах.

Оксана залишилася сама. Страх охопив її. Що буде, якщо Андрій загине або вороги схоплять його. Чи вдасться самій дійти додому.

З тривогою крізь кущі вдивлялася вона в долину і несподівано для себе заснула.

Прокинулася від того, що хтось продирався крізь кущі. Зі страхом, притиснувшись до землі, дивилася в напрямі шуму.

На галявину вийшов Андрій. Оксана кинулася йому на зустріч. Хлопець радісно обняв її, погладив по голові. Оксана заплакала.

— Заспокойся, хороша. Все склалося якнайкраще.

І він коротко розповів, як зустрівся з чабанами. Вони і справді повірили йому, дали харчів на дорогу, ще й пояснили, як дійти до цілі.

— Так що вперед, з новими силами, — радісно вигукнув Андрій.

І вони рушили далі.

XII

Захопивши зброю, кривий турецький ятаган, Іван почув себе більш впевнено і, коли висадився на берег разом з запорожцями кинувся вперед.

Запорожці, що прибули на берег раніше, вже встигли оточити Трапезунд з трьох боків і підпалити його. Частина їх кинулася до палацу бейлер-бея.

Палац оточений високою кам'яною стіною, зустрів нападаючих градом стріл і куль.

Декілька десятків запорожців, дець роздобувши важку колоду, почали вдаряти нею в залізну браму палацу.

Інші, ставши в ряд, обстрілювали стіни, не даючи ворогам підняти голови. А навкруги палахкотіла пожежа — горіло підпалене місто. Гуртом, або поодинокو то тут, то там бігли звільнені невольники на берег. Хто плакав, хто кричав з радості, хто мовчки — бігли люди до моря. Запорожці, що лишилися охороняти захво́нені галери, вантажили бранців на галери, приговорюючи їх.

хто хоче хай вертає до дому, хто хоче — йде з нами в Січ. Вільному — воля. А біля палацу продовжувалась битва. Тріщала під ударами колоди оббита залізом брама, але не піддавалася. Раптом пролунав вибух. Це заporожці підірвали стіну.

З криком "слава" кинулися нападаючі в пролом, але назустріч їм вибігли турки, на обличчях яких видно було страх і відчай, вони лавою рушили на нападаючих.

Іван, що біг в перших рядах, ухилився від кривого турецького ятагана і вдарив шаблею в груди, напавшого на нього турка...

Дзвін металу, хруст ламаючих шабел: крики пораниених, хрипи вмираючих, гуркіт пострілів — все змішалося в страшний шум. Запорожці помалу відсували турків від отвору.

У цей час хлопці продовжували бити колодою браму, і вона не витримала — тріснула і подалася.

— Слава! — закричали запорожці і собі кинулися в середину палацу. Тут вже туркам більше нічого не допомагало: ні темрява, ні мури. Побачивши, що нападаючі з обох боків вриваються на подвір'я палацу, вони в відчай почали відступати. Опір їх слабшав. Кількість турків меншала і меншала. Іван кидався в самі небезпечні місця. Його душа палала помстою. Він мстив за себе, за брата, за Оксану і, не було сили, яка б могла зупинити його.

Ще декілька десятків турків чинили опір, ще мить і бій буде закінчено. Іван з новою силою кинувся вперед, зарубав одного бусурмана, вдарив шаблею в живіт другого, і в цей момент турок, що підбіг з боку, вистрілив йому в груди. Хлопці підхопили Івана на руки і понесли на галеру. А з задку чулися радісні крики і дружне "Слава!"

Трипезунд був захоплений.

XIII

огодні знову втікачі ночували в печері. Печера,

яку вони знайшли знаходилась на схилі гори. Коли вони лягли спати Оксана притиснулася до Андрія. Раніше вони спали окремо, але холодні ночі змусили їх бути поруч. Крім того, Оксана вірила Андрію. Хлопець добре знав біду і був чесним.

В п'ятнадцять років під час нападу татар загинули його батьки. Андрієві вдалося сховатися і татари його не спіймали. А через тиждень його знайшли запорожці.

Сотник Нечипора взяв його в джури. П'ять років провів Андрій в боях. Виріс, змужнів. Це не був вже голодний, замазаний, переляканий хлопчисько, якого знайшли колись запорожці. Це був юнак високого росту, фізично гарно збудований з синіми очима і чорним волоссям. Прямий відкритий погляд викликав почуття довіри до нього, підчеркував його відвагу і чесність.

Під час одного бою Андрій разом з сотником був захоплений татарами. На невільничому ринку їх дороги розійшлися. За два роки неволі він багато зазнав знущань і горя. І в свої 22 роки добре знав ціну життя і волі.

В протилежність від нього Оксана виросла під постійною опікою батьків. Виплекана в ласці і в опіці, вона виросла в справжню красуню. Середнього росту з гнучким станом, з русим волоссям і довгою косою, з чорними, вічно всміхненими очима, прямим маленьким носиком і червоними губами. Вона притягувала до себе хлопців, як яскрава квітка бджіл.

Маючи 19 років була безтурботна, насолоджувалася життям, була щаслива і лише татарський напад знищив її спокійне щастя. І от тепер, лежачи Оксана згадувала своє життя, Івана, батьків. Сон оволодів нею на світанку. Коли Андрій прокинувся — він рішив не будити Оксану, а тихенько, поки вона спить, покинути печеру і розвідати околицю, щоб скоріше зорієнтуватися в якому напрямі йти далі.

Прикривши дівчину покривалом, він на шальцях вийшов і почав збирати гілля, щоб закрити вхід до печери. Перше ніж здійснити свій задум заглянув в середину. Оксана спала горілиць, закривши руки за головою і усміхалась в сні. Очевидно, що їй снились якісь...

сни. Тихенько закривши гіллям вхід в печеру, Андрій рушив схилом гори вниз.

XIV

Іван хворів довго. Рана загоювалась важко. Деколи здавалось, що смерть не минуча, але молодий, сильний організм, опіка батька і лікування старого запорожця врятували його від смерті. Була вже осінь, коли Іван вперше вийшов на двір з куреня в якому пролежав майже три місяця. Те що він побачив здивувало його.

Напроти куреня на майдані великий натовп козаків завзято бився кулаками. В декотрих лице було в крові, але вони не охоче покидали місце бійки. Здивувало Івана те, що ніхто не виймав зброю, хоча майже у кожного при боці висіла шабля. З кожною хвилиною кількість тих, що билися зменшувалася. Нарешті бійка припинилась і недавні вороги обнявшись пішли в напрямку шинку. Вияснилось, що виникла сварка між куренями. Справу вирішили бійкою. Зацікавлений Іван ввійшов за козаками в корчму. В корчмі вже почалося банкетування. Воно мало в собі щось чарівне. Тут вже було немало народу, царювала яксь шалена веселість. І коли нова гурба влилася в середину, ця веселість вибухнула з новою силою. З таким трудом здобуте в бою добро і гроші щедро почали переходити з кишень козаків в руки крамарів. Рікою полилося вино, ще швидше закрутилися в завзятому танці танцюючі. Вони неслися навприсядки і міцно били своїми чоботами землю, хвацько вигукуючи при цьому. Їхні чуби розвивалися в повітрі, а рухи їхніх рук нагадували рухи повітряних вітряків. Вони крутилися, скакали в повітрі, широко розставляючи ноги крутилися колесом. Голова йшла обертом від таких танців.

Дехто з танцюючих був без жупана, без пояса, а декілька навіть без сорочок — встигли пропити.

Не можна було дивитися на танцюючих без здивування і захоплення. Танець був несамопитий.

Але найдивніше було те, що в шинку не було ні однієї жінки. І лише тепер повірив Іван в те, що колись розказував йому батько про Січ.

В Січі жили нежонаті козаки. Січовики за своїм життям і чистотою звичаїв вважали себе мальтійськими кавалерами, тому зовсім не допускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю, чи сестрою, або сторонньою для козака жінкою.

Звичай парубкування був встановлений перш за все в зв'язку з їх військовим становищем. Постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогами, постійно зазнаючи різних випадковостей, запорожець, звичайно, не міг навіть думати про мирне, родинне життя.

Наситившись побаченням Іван вийшов з корчми і побрів по вулиці. Не встиг він пройти декілька кроків, як аж завмер від ще більшого здивування. Посеред вулиці сиділи двоє козаків і безтурботно грали в карти. Їхні червоні шаравари, з дорогого сукна, були в пилюці, поруч лежали порозкидані в безладді жупани. Один був голий до пояса, на другому розірвана сорочка з-під якої виглядали могутні груди.

Вони навіть не глянули на Івана і продовжували безтурботно свою гру. Ще далі на перекинутій вверх дном бочці сидів козак і латав сорочку. То там; то тут виднілися стоячі або сидячі групи козаків, що весело розказували про щось один одному. А далі йшла юрба музик, весело награвши українські мелодії.

Складалося враження, що Січ байдикує і банкетує. І це справді було так. Крім гонитви за звіром по степах і дугах, як уло так необхідне, щоб поновити запаси їжі, запорожець весь час гуляв — це було ознакою широкого розмаху душевної волі. Вони навіть не тратили часу на військові справи. Юнаки діставали цю військову науку в розпалі битв, які майже ніколи не припинялися. Вертаючи до куреня, Іван зрозумів, що це життя зачарувало і захопило його.

XV

АК оли вже почало припікати сонце Анд

зворотню дорогу, до печери. Він визначив напрямок в якому вони будуть рухатися далі. Чумак помітив, що скоро гори закінчуються і вони вийдуть в степ.

Те, що він побачив підходячи до печери ошоломило його. Гілля було розкидане. Мовчазно чорнів отвір, а недалеко в стороні лежало покривало і поруч відірваний рукав від суконки Оксани. Бігом добіг Андрій до печери і заглянув в неї. В середині нікого не було. Гілля, яке служило за постіль було розкидане по кутках і складалося враження, що тут хтось боровся. Хлопець вибіг на зовні і з розпачем оглянувся навкруги. Нікого і нічого не видно. Дещо заспокоївшись почав уважно оглядати навколишні предмети. І раптом недалеко на землі чітко побачив свіжий слід кінського копита. Тепер він зрозумів все. Хтось захопив Оксану в полон. Швидко пішов в напрямі сліду, то втрачаючи, то знову відшукуючи його. Сліди вели назад, туди звідкіля вони прийшли. Боячись зовсім загубити слід, Андрій йшов неспішаючи, уважно оглядаючи все навкруги і лише, коли на більш м'якому ґрунті слід було видно чітко, лише тоді біг що сили. Вже вечоріло, а він ще нікого не бачив. Щоб не загубити сліди треба було зупинитися. Піднявшись в останнє на один з гребенів гори, раптово вдалині побачив маленький вогник. Швидко пішов в його напрямі. Вже було зовсім темно, коли він, стараючись не шуміти, приблизився до вогню. Біля вогнища сидів татарин одягнений у вивернений назовні кожух; островерху шапку в якому Андрій впізнав одного з чарівників, що давали йому на дорогу харчі. Недалеко під деревом стояв прив'язаний кінь. Трохи далі, спершись спиною до дерева, сиділа зв'язана по руках і ногах Оксана. Андрій поповз до Оксани. Приблизившись до дівчини він шепнув, щоб вона була тихо і, ножем перерізав шнур, що зв'язував її руки. В цей час заіржав кінь і татарин повернув голову в їх сторону. Андрій зрозумів, що він помітив його. Не роздумуючи, з ножем в руках кинувся вперед. Татарин вскочив на ноги і схопив палицю, що лежала поруч. Коли Андрій замахнувся ножем, щоб вдарити його, татарин вдарив першим так, що ніж вилетів з руки хлопця, відлітаючи далеко в бік. І

коли татарин вдруге замахнувся палицею, Андрій скопив вперед під його ноги і, схопивши за коліна шарпнув на себе, що мав сил. Противник впав на землю так, що аж земля загуділа. Приголомшений він на секунду замер. В той момент Андрій схопив його за горло. Він би віддав пів життя за втрачений ніж, але тепер, коли його не було, не залишилося нічого іншого, як задушити татарина. І Андрій душив. Душив двома руками що сили. Лапи татарина піднесли до його горла, намацали його і обидвоє продовжували душити завзято один одного, катуляючись по землі.

Андрій відчув, що надходить смерть, татарин виявився сильнішим. Руки хлопця почали слабнути, чорні круги крутилися перед очима. Сил більше не було і він відпустив пальці. Руки його безсило впали. Андрій опинився під татариним, який сидючи на ньому верхи продовжував його душити. В цей час краєм ока хлопець побачив дівчину, що йшла до них з ножем. Стала над ними і піднесла ніж в гору. Сталь тремтіла в її руці. Потім ніж опустився на спину татарина, пробиваючи її. Татарин обм'як.

— Врятований — шепнув Андрій і втратив свідомість.

XVI

Андрій втратив надію найти Оксану і визволити її, адже з того часу, як він з валкою вийшов з дому, минуло більше як пів року. Тому він вирішив залишитися в Січі, щоб разом з запорожцями помстити ворогам за кривди, які вони йому завдали. Тим більше, що кожному, ким би він не був, звідки й коли б не прийшов на Запоріжжя, доступ у Січ був вільний, але тоді, коли було дотримано п'ять умов:

Бути вільною і незалежною людиною;
розмовляти українською мовою;
присягнути на вірність товариству;
сповідати православну віру;

пройти певне навчання.

Іван відповідав всім тим вимогам.

Як вхід так і вихід з Січі були вільні, певного терміну перебування у Січі прийнятому не визначали. Кожен міг виходити з неї, коли завгодно й коли була потреба. Козак покидав Січ, коли в нього з'являлося бажання служити в якомусь з українських міст, коли надумав одружитися і заводити власне господарство, коли йому, просто, набридло жити в Січі.

Все це влаштовувало Івана і він, не довго думаючи, як і вимагав звичай, звернувся до кошового.

— Здоров був — такими словами зустрів його кошовий.

— В Бога віруєш?

— Вірую! — відповів Іван.

— І до церкви ходиш?

— Ходжу!

— Перехрестися!

Іван перехрестився.

— Добре! — сказав кошовий, — Іди ж докотрого сам знаєш куреня.

Іван пішов до кошівського куреня, до куреня в якому його лікували. Курінний атаман в присутності козаків відвів йому місце, завдовжки три аршини й завширки — два, кажучи при цьому: "От тобі й домовина! А як помреш, то зробим ще коротшу і ім'я тобі даємо нове — назвемо тебе — Іван Журба."

XVII

Відпочивши після двобою втікачі рушили вперед. Оксана збуджено оповідала, як вона прокинулася від того, що хтось в'язав її ноги. В сутінках печери побачила здорованя-татарина, що хотів її зв'язати. Вона відчайдушно боронилася, але нічого не могла зробити проти грубої фізичної сили. Не помогали ні плач, ні крики. Після короткого опору, зв'язавши Оксану по но-

гах і руках, татарин виніс її і кинув, як мішок, на коня, і поскакав в глибину гір.

Андрій просив пробачення за те, що залишив дівчину на випадок долі і вона пережила через нього стільки неприємних годин. Він обіцяв, що в майбутньому ніколи не залишить її одну.

Дівчина заспокоїлась і обоє, задоволені одне одним, продовжували свій шлях. На коні, якого вони захопили, їм вдалося швидко минути гори і безкрайній степ прийняв їх в свої обійми.

Вони скакали лише вночі, орієнтуючись по зірках, а вдень переховувались в байраках. Зрідка Андрій полював, використовуючи захоплені в бою лук і стріли.

Скільки пройшло днів з часу втечі вони вже не знали — збилися з ліку днів, але вчора минули Сиваш і виїхали в вільний степ. Тут вже не було чабанів з їхніми отарами, від яких вони старанно скривалися, не було видно і ординців. І втікачі вже часом і дуже раненько пересувалися по степу, стараючись якомога більше проїхати миль. А їхати було дуже важко. Цього року літо випало сухе. Степ в багатьох місцях перетворювався на голу й курну рівнину, але місцями збереглася невелика трава, яка служила їжею коню, на якому вони їхали.

Тому Андрій змінив напрямок руху і рушив в сторону Дніпра. Він розраховував на те, що під час руху по берегу Дніпра буде більше змоги сховатися в лісах, що росли на його берегах, буде більше і їжі для коня і для них.

Минали дні.

Одного ранку проїжджаючи степом і уважно оглядаючи його, втікачі звернули увагу на поведінку коня. Кінь час від часу брикав, часом зупинявся і не хотів йти вперед, зрідка присідав на задні ноги.

Андрій з тривогою спотерігав за неспокійною поведінкою тварини і не міг зрозуміти причину, що так хвилювала коня. Безлюдним був безкрайній степ. Над головою безхмарне небо, ласкаво припікало яскраве сонце. Ніщо не віщувало лиха. А лихо чекало на них попереду.

Василь Хижий вже третій день тікав від переслідування групи запорожців, які завзялися за будь-яку ціну піймати і вбити його. Та й було за що.

Підступно вбивши посланця з Січі, що їхав до Черкаського старости і, заволодівши листом і казною. Хижий повернув коня в стан ординців. Він знав, що там добре заплатять за цікаві вісті. Але фортуна зрадила харциза. Напившись в корчмі він випадково довірився якомусь сіромасі і за золоту монету розповів про все, що сталося. Його співрозмовник, вислухавши п'яне лепетання, передав цю розмову запорожцям, що були в цей час в сусідній кімнаті. Ледве врятувався втечею, і ось вже третій день не може втекти від погоні. Піймають — помстяться і, помстяться жорстоко.

І вперше він відчув страх, тваринний страх.

Було чого боятися.

Не так вже і багато минуло часу з того моменту, коли він вдарив ножом спячого побратима Ярему і поскакав геть, забравши його зброю і коня. Вже через декілька годин його почала мучити совість. Не витримавши мук совісті, Василь на другий день повернув коня назад.

Може живий ще побратим, може вдасться його врятувати. Він скакав і докоряв собі. Зачим він зробив це, немає йому прощення. А якщо побратим мертвий — він поховає його і піде в монастир. Він дійсно щиро жалів, що так сталося і сподівався на найкраще. Коли ж, накінець, знайшов місце злочину, то побратима там вже не було. Це було те саме місце, він не міг помилитися. Тут і слід від калюжі крові і ніж яким він вдарив побратима, а Яреми не було. Він шез і лише багаточисленні сліди кінських копит підказали, що хтось знайшов Ярему і взяв його з собою. А може поховали? Ні, поблизу ніякої могили не було. Хто ж це найшов побратима? Це не були ординці. Ординці важко поранених не брали. Отже це запорожці.

І зрозумів Василь, що дорога на Запоріжжя закрыта для нього назавжди, адже Ярема розкаже про все, що

сталося, а такого запорожці не прощають.

Що ж робити?

І Василь почав красти жінок, дітей, коней і продавати їх ординцям. Досить швидко він знайшов татар, що скуповували крадене, ще й часом помогали йому в цьому.

Ординці прозвали його Хижим.

Скоро погана слава про нього рознеслася по Україні. Його ім'ям матері лякали дітей. А він не міг насититися.

Жадність знову охопила його. Декілька разів він відчував крик совісті, що підмовляла його покинути жакливе ремесло харциза і піти в монастир. Але жадність душила цей крик, а блиск золота манив все більше і більше.

Тепер, тікаючи від погоні він з страху і злості клявся, що відомстить за жакливі хвилини втечі і ще більше буде займатися грабуванням. Він вірив, що врятується. Вірний кінь не раз рятував його з скрутних ситуацій. Очевидно врятує його і цього разу.

І дійсно, кінь і цього разу, на диво, був витривалим і швидким. Були хвилини, коли запорожці оточили взбішеного коня і, неминуче повинні були його схопити, але кінь харциза, ніби, відчуваючи в якому напрямку можна втекти від переслідувачів, виривався з оточення і рятував йому життя і волю.

Повільно темніло. Скоро зовсім стане темно.

— Як стемніє, — подумав харциз, — спущуся в будь-який байрак і погоня мене не помітить, а опівночі вирушу далі, але спочатку в протилежному напрямку.

Так, запланувавши, проскакав ще милу і скрився в байраку.

Темна і покрила землю.

XIX

Коли почало припікати сонце Андрій і Оксана спустилися в глибоку балку. Балка покрита рясною травою, густим лісом, була чудовим місцем, де можна було сховатися і перебути цілий день.

Не встигли вони ще сховатися в лісі, як побачили, що зі сходу надходять дивовижні хмари. Хмари йшли не дуже високо і з них доносився якийсь незрозумілий шум. Через декілька хвилин чорна хмара повністю закрила сонце і раптом впала великою плахтою на землю.

Кінь вирвався з рук Андрія і втік в ліс.

Лише тепер Андрій і Оксана побачили, що землю грубим шаром вкрили великі комахи, подібні до коників-цвіркунів. Комахи впавши на землю, гризли все під собою, мішалися один з одним, вкриваючи при цьому землю на декілька сантиметрів товщини.

Це була сарана.

Сарана покрила не тільки землю, вона покрила і втікачів, кидалася в обличчя, сідала на ніс, щоки, брови, навіть лізла в рот, як тільки Андрій чи Оксана хотіли сказати хоча б слово. Молоді люди завмерли з страху. Першим опам'ятався Андрій. Він схопив Оксану за руку і побіг в ліс. Незупиняючись, вони бігли лісом деякий час. Нарешті зупинилися, скинувши з себе декількох комах, що ще сиділи на них. Тут лише Оксана помітила, що сарана товщиною в палець, завдовжки до трьох дюймів має сильно розвинені щелепи. Дівчина з огидою почала душити сарану. Раптом нестерпний сморід, заповнив повітря.

Андрій знову потягнув дівчину за руку і вони побігли лісом далі. Скільки вони бігли, втікачі не пам'ятали, але ліс, яким вони продовжували втікати, здавалось, був без кінця. Пробігши деякий час втікачі зупинилися і втомлено опустилися на землю. Андрій був дуже засмученим. Із-за сарани вони втратили основний засіб пересування — коня.

— Що це за комахи? — запитала Оксана хлопця.

— Сарана. — відповів Андрій.

— Я щось чула про них, — продовжувала дівчина, — але не знала, що це все так страшно виглядає.

— А я вже раз зустрічався з таким явищем. Правда, знаю, про цю гидоту дуже мало, але навіть те, що знаю зараз тобі розкажу. — відповів Чумак.

На якусь мить він замовк, закривши очі. Коли ж знову відкрив їх, почав розповідати.

— Сарана — це бич України. Вона живе не більше шести з половиною місяців, але виводиться і наступного року. Місяць жовтень зупиняє її політ. Тоді кожна комаха викопує хвостом яму і поклавши в неї до 300 яєць закопує її ногами, після чого гине. Ні дощ, ні морози не знищують зародків. Весною, в середині квітня сарана вилуплюється з яєць і розповзається в різні сторони. Не пізніше, як за шість тижнів вона здобуває здатність літати, а до того часу живе недалеко від місця свого народження. Зміцнівши вона летить за вітром, і розноситься ця кара по всій Україні.

Хлопець замовк, а Оксана ще деякий час мовчала, знаходячись під враженням від почутого і побаченого.

Відпочивши, втікачі в пошуках коня вернулися назад.

Те, що вони побачили вразило їх. Там де пройшла сарана чорніла лише земля без єдиної травинки, дерева були голі. Складалося враження, що тут пройшов якийсь велетенський пожар.

Не знайшовши коня пригнічені і засмучені вони продовжували свій шлях.

XX

На півночі Хижий скинув сорочку і розірвав її на чотири частини. Обв'язавши цим ганчір'ям копита коня, він притримуючи його за гриву вийшов з байраку. Навкруги тиша... По небу пливли великі чорні хмари, і повністю затягли небо. Зрідка на небі просвічувалась одинока яскрава зірка і знову наступала темрява. Ніщо не вказувало на присутність людей. Простоявши декілька хвилин і нічого не виявивши, Хижий усміхнувся. І пішов в протилежний від свого попереднього напрямку, бік.

Скільки минуло часу він не міг би сказати, але по його підрахунках пройшло вже не менше милі. Нарешті зупинився і уважно прислуховувався декілька хвилин. Не почувши нічого підозрілого сів на коня і поїхав.

темінь. Час від часу зупиняв коня і знову уважно при-
слуховувався.

Опришок був задоволений. І на цей раз врятував
його вірний кінь від неминучої смерті.

Світало. І раптом Хижий виразно побачив пе-
реслідувачів, що скакали до нього, охопивши його ве-
ликим півколом, намагаючись знову оточити його. Він
крикнув на коня і, вдаривши його нагайкою, полетів на-
че вітер. Але незважаючи на велику швидкість козаки
приближались до втікача.

Хижий відчув, як мурашки полізли йому за спиною.

— Невже кінець, — подумав він.

— Ну біжи швидше, — прохав він коня, — біжи, я
прошу тебе.

І кінь біг щосили. Деколи здавалось, що козаки знову
відстають і втікач втече від переслідувачів. Але в
слідучу мить наче якась величезна сила штовхала ко-
зачі коні вперед і вони наближались до харциза щоразу
ближче і ближче.

Раптом Хижий почув, як щось просвистіло біля вуха.
Він інстинктивно нагнувся до шиї коня, але було вже
пізно.

Тонкий аркан обхопив його за плечі і він відчув, що
якась неймовірна сила відірвала його від сідла. Ще мить
і він сильно, вдарившись в землю, відчув як аркан по-
волік його по землі. Раптом рух припинився, аркан де-
що ослаб, це дало змогу Хижому вскочити на ноги. В
цей час один з козаків, що підскакав збоку приставив до
його шиї шаблю.

— Помилуйте! Не вбивайте!

Ще мить і, козаки оточили втікача щільним кільцем.
Харциз глянув на лица переслідувачів і зрозумів, що
просити не треба, пощади не буде. Він мовчки наставив
руки. Двоє молодих козаків заломали його руки за спи-
ну. І сильно зв'язали їх. Потім кинули, як лантух, на
його ж коня і поскакали в степ, ведучи його на повідках
за собою.

Ще добре не зійшло сонце, коли спокій За-
порізької Січі порушив бій в літаври. Літаври
розсипалися дрібним дробом, тривожили душу. На цей
сигнал, мов бджоли на мед, поспішали козаки на
вічевий майдан.

Коли Іван Журба прибув на місце збору, там вже на
середині майдану, в один ряд, один біля другого, стояла
січова старшина: кошовий атаман, військовий суддя,
військовий писар, військовий осавул, 38 курінних ата-
манів і сім сивих дідів. Сиві діди з густими вусами в
уряд не обиралися, але на радах їх завданням було бути
попереду. Не один з них колись був кошовим і їх шанова-
вано і поважано за батьків. Вперед вийшов батько Сич.
Поклонився на всі чотири сторони, потім ще раз окремо
поклонився гетьману, отаманам і дідам і почав голосно
говорити: "Пане кошовий отамане і ви, батьки, і ви па-
нове отамане, і ви братчики, хоробрі товариші! Перед
вами стоїть не людина, а вовкулака, якого на днях
спіймали наші товариші." І він рукою показав на зв'язану
по руках і ногах людину, що стояла неподалік.

— Це Василь Деркач, бувший козак, по прозвищу
Хижий. Цим прозвищем назвали його наші вороги за
його криваві заслуги, що він вчинив проти християнст-
ва. Що ж цей паскудник учинив?

Батько Сич замовк і повільно окинув поглядом това-
риство, що зібралося на майдані.

— Він сплюгавив святі наші закони, — продовжував
дід, очернив наше братство. Підступно вбив свого по-
брата, кр... і продавав бусурманам жінок і дітей. В
останнє вбив нашого посланця, що їхав до Черкаського
старости з дорученням від товариства і громадськими
грішми. І тепер він тут. Ми судимо його. І прощення
йому немає. Порадьтеся і скажіть, що нам робити з цим
виродком?

Сич замовк. Всі також мовчали і чекали, що скаже
гетьман. Нарешті діди звернулися до гетьмана: "Говори,
батьку гетьмане, твоє слово — закон." Гетьман покло-

нився дідам та й каже: "Батьки мої рідні. Що я можу сказати. В ваших сивих головах великий розум. Ви за своє життя багато пережили і багато бачили. Знаєте всі звичаї і порядки — судить самі, а моє діло — махнути булавою і нехай так буде, як рішите."

— Ну, коли так, — кажуть діди, — то немає чого думати. До стовпа негідника — та й киями до смерті.

Вперед вийшов військовий довбиш, що відав військовими літаврами. Він часом виконував обов'язки інших службовців, зокрема поліцейських.

Довбиш роздягнув засудженого і прив'язав до ганебного стовпа, що стояв неподалік. Причому прив'язав Хижого так, що той міг повертатися на всі боки, ще й залишив праву руку вільною, щоб засуджений міг дістати ківш горілки або меду і випити його. Такий був звичай на Січі. Коло стовпа стояла бочка горілки з ківшем, щоб козаки охочіше бралися за киї, і миска калачів для закуски. Недалеко лежав оберемок київ. Будь який братчик підходив до бочки, випивав ківш горілки, закушував калачем і вдаривши кієм засудженого ішов собі геть.

Хижий крутився навколо стовпа і просив пощадити його. Але ніхто не жалів злочинця. Удари були сильні і безжалісні. Через деякий час спина засудженого перетворилася в кроваве месиво, а як сонце почало припікати, злочинець вже був мертвим.

XXII

Вже третій день йшли втікачі лісом, що покривав балку, в яку вони зійшли перед нападом сарани.

Андрій помітив, що ходьба дівчини змінилася, вона йшла якось важко і йшла дотримуючи мовчання. Андрій не міг зрозуміти, що сталося з Оксаною. Надходив вечір. Вони рішили на короткий час вийти з байраку, щоб зорієнтуватися в якому напрямку йти далі. В одному місці, де берег байраку був значно крутішим, раптом помітили невелику хатину-бурдюг. Це була самотня без жодних додаткових будівель землянка — проста і неви-

баглива, з невеликими круглими, мов тарілочки, віконечками, зашкленних зеленим і рябеньким з камінцями шклом.

Втікачі зупинилися. Порадившись, рішили йти разом. На стук в двері відповіді не було. Андрій відкрив їх і першим увійшов в середину.

Бурдюг представляв собою викопану у землі яму, стіни якої з чотирьох сторін були з плетеного хмизу. В середині не було ні печі, ні димаря: піч заміняла мечеть, на котрій пекли хліб та кабиця на котрій варили страву, зроблених з дикого каменя. Під стінами були лави. На одній стіні висів, розмальований під золото образ, на другій — дві турецькі шаблі. Одну стіну прикрашав килим під яким стояло ліжко. Посередині стіл і два стільці. В куті — невелика скриня. На столі лежали харчі: казан пшона і кусок хліба.

Це був неписаний закон степів. Коли господар бурдюга йшов кудись в степ, то він клав на стіл харчі. Коли траплялося, що блукає якась людина по степу, захотіла їсти, аж бачить стоїть бурдюг, відразу зайде в нього, знайде там казан пшона, викреше вогню, розкладе багаття, зварить собі обід, сяде і попоїсть, а після обіду нап'ється води та ще й ляже відпочити. А прийде господар, то зустріне гостя, мов батька, адже тільки й рідні йому в широкому степу, що захожа людина.

Якщо ж гість не встигне побачитися з господарем бурдюга, то поївши, напившись і відпочивши, він робить маленького хрестика з дерева, ставить його серед бурдюга, щоб знав господар, що в нього була людина та й іде собі далі.

Наші гості вирішили трохи відпочити і дочекатися господаря. Оксана лягла на ліжко, а Андрій сів біля столу. Поволі минав час. Стало темно. Господаря не було. Не було його і на другий день. Коли вранці Андрій почав будити Оксану він помітив, що вона пашисть жаром. На запитання відповідала якось незрозуміло і, Андрій зрозумів — дівчина важко захворіла.

Про те, щоб йти далі не могло бути й мови. Треба зимувати тут, адже вже почалися приморозки, та й татари до початку весни вже не сунуться на Україну —

вирішив Андрій. Він оглянув скриню. В ній найшов глечики повні меду і малинового соку, а також три кожухи.

Господаря не було і, Андрій рішив сам, без дозволу, використати найдені в хаті речі. Коли прийде господар, то зрозуміє його. В першу чергу розпалив вогнище і заварив чай, яким разом з малиновим соком напоїв хвору. Накривши Оксану кожухами вийшов в балку з метою набрати хмизу. Коли повернувся в хатину Оксана спала. Дихання її стало спокійніше, але дівчина все ще пахла жаром і була мокра від поту. Цілу ніч палив вогнище і поїв Оксану чаєм, то з медом, то з малиновим соком. І лише над ранком побачив, що дівчині стало легше.

Наносивши хмизу і сухого листа Андрій ліг і щасливо усміхнувшись заснув міцним сном.

XXIII

Цього року зима була сувора. Стояли сильні морози. Наближався новий рік. Незважаючи на великі сніги і сильні морози на Січ прибували козаки, що перебували в зимівниках, на річках, озерах, у степах чи плавнях. Вони поспішали не дарма. З огляду на новий рік повинен був відбутися щорічний поділ землі і вибір старшини.

Вранці першого січня, ще тільки почало світати, козаки схопилися на ноги. Вмившись холодною водою одягли свій найкращий одяг — черкески з візирунчатого штофу, червоні з широкими вільотами жупани, червоні сап'янці, високі сукняні шапки, барвисті шовкові пояси. Озброювалися дорогими шаблями, пістолетами, кінджалами, наганами.

Задзвеніли дзвони церкви Покрови пресвятої Богородиці і всі поспішили на утреню. Вислухавши утреню, а потім обідню, запорожці вийшли з церкви і поспішали в свої курені, на обід. Прийшовши в курінь разом зі всіма Іван Журба помолився до ікони, привітав товаришів зі святом, скинувши верхній одяг сів за стіл. Обід

був скромний: борщ, вареники, вялена риба. Доповнила святковий обід шумна ракія. Пообідавши, запорожці встали з-за столу, помолилися, подякували отаману, курінному кухарю, одягнули верхній одяг і почали виходити з куреня на майдан. Раптом пролунав оглушливий постріл з найбільшої гармати. Військовий довбиш вийшов з свого куреня з палицями до літавр і пішов до церкви. Через декілька хвилин вийшов з літаврами, які там завжди переховували. Широко розтавивши ноги вдарив в літаври.

Пролунав дрібний дріб.

На цей звук з'явився військовий осавул. Він також пішов до церкви і виніс з неї січовий прапор. Довбиш знову вдарив в літаври, але вже два рази, також дрібним дробом. На цей сигнал зібралися козаки на майдан.

За козаками вийшла на майдан січова старшина — кошовий ніс булаву, суддя — велику срібну перчатку, писар — перо і срібний каламар, осавул — малу палицю, курінні отамани — ціпки. Всі були без шапок. З церкви вийшов настоятель і відправив молебен. Після закінчення молебні кошовий отаман оголосив мету скликання Ради.

— Панове молодці. Тепер у нас Новий рік. Слід нам за давнім звичаєм, розділити між товаришами всі ріки, озера, урочища, звіра на лови і рибні місця.

— Та слід, слід, — загула громада.

— Будемо ділити, як споконвіку в нас прийнято за жеребкуванням.

Вперед вийшов військовий писар, який мав попередньо розписані на папірцях угіддя по куріннях. Він поклав папірці в шапку і курінні отамани розібрали папірці. Тепер по черзі зачитував якому куренню що дісталось. З цього часу до слідуєчого нового року курінь володів вибраним угіддям. Отамани подякували старшині і стали на свої місця. Потім одержали угіддя військова старшина і духовенство і врешт жонате населення запоріжських вольностей.

Козаки розійшлися, але не надовго.

Довбиш знов вдарив в літаври. Знову козаки зібралися на вічовий майдан.

Сьогодні Андрій і Оксана вийшли з бурдюга дуже рано. Треба було пройти по глибокому снігу велику відстань, зібрати пійману в сільцях звірину, а якщо і пощастить, то що небудь вполювати.

Йшли повільно, ноги провалювалися глибоко в сніг, а великі кожухи мішали швидкому пересуванню. Незважаючи на це, настрій у мисливців був чудовий. Хоча Оксана перенесла важку хворобу, але завдяки догляду Андрія швидко набрала сил і вже і сліду не залишилося від того, коли вона була на крок від смерті. Багато зробив Андрій для її порятунку. Вилічив і продовжує за нею доглядати, як за малою дитиною, старається виконати всі її бажання. Оксана задумалась і несподівано зрозуміла: Андрій любить її. Їй стало боляче за хлопця, адже вона не любить його. Вона йому вдячна за все, але любить другого, тужить за ним. І нічого з собою не може зробити. Заглиблена в своїх думках, йшла першою і не помітила, що відійшла від хлопця на досить велику відстань. З задумів її вивів шум, що доносився позаду неї. Коли Оксана повернулась її здалося, що кров застигла в її жилах. В десяти метрах позаду неї Андрій катюлявся по снігу в обіймах ведмеда. Декілька секунд дівчина не могла навіть ворохнутися. Вона гарячково шукала вихід з становища. Чим допомогти Андрієві?

І раптом недалеко від них, в снігу, побачила лук і стріли. Не задумуючись, кинулась вперед і, почала кричати. Добігши до лука, схопила його, вклала стрілу і натягнувши тетиву вистрілила з боку в ведмеда. Звір здригнувшись, страшно заричав, повільно піднявся на задні лапи, кинувши свою жертву.

Відчуваючи, як від страху німіють руки, Оксана тремтячими руками поспішно заклала нову стрілу в лук. І коли звір рушив в її напрямку, вистрілила вдруге. На цей раз стріла потрапила ведмедю в серце. Медвідь ще раз заревів і повільно ткнувся в сніг носом, здригнувшись і завмер назавжди.

Дівчина підбігла до хлопця. Андрій лежав весь ок...

вавлений і важко дихав. Коли вона нагнулася до нього, він прошепотів: "Дякую. Ти знову врятувала мені життя", — і закотив очі. Дівчина перев'язала хлопцеві рани. Нарізвавши ножом гілля, зв'язала їх верхній кінець і положила поруч з хлопцем. Потім з зусиллям перетягнувши Андрія на хмиз, поволі потягла його за собою.

Піт заливав очі, терпили руки і ноги, перехоплювало подих, але дівчина поволі, крок за кроком просувалась вперед. Поранений виявився дуже важким. Але за будь-яку ціну необхідно було до вечора дотягнути його до бурдюга. Залишатись на ніч в лісі було дуже небезпечно. Останнім часом в цих місцях появилися вовки.

Швидко минав час.

Андрій часто втрачав свідомість. Деколи складалося враження, що він помер, але коли Оксана зверталася до нього, він знову відкривав очі. Нарешті дійшли до бурдюга.

З великими труднощами втягнула хлопця в приміщення, напоїла чаєм. Поранений заснув, а Оксана сівши поруч, поринула думками в минуле.

XXV

На цей раз Іван Журба стояв у перших рядах. Він помітив, що січова старшина, що стояла вже по середині дещо була схвильована. До громади звернувся кошовий атаман:

— Панове молодці! У нас сьогодні Новий рік, чи не бажаєте ви, за давнім звичаєм, змінити всю старшину і обрати замість неї нову?

По натовпі пронісся шум. Почулися викрики, які перейшли в загальний крик.

— Геть з кошів'я!

— Покинь своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся!

— Іди геть, поганий сину! Поклади свою булаву, поклади!

Кошовий негайно скорився. Він кинув свою шапку на

землю, на шапку положив палицю, вклонився усьому товариству, дякуючи за честь і пішов з майдану у свій курінь.

Після відходу кошового решта старшин кинули свої шапки на землю, але запорозьці почали знову кричати:

— Залишайтесь.

— Ви — добрі пани.

— Пануйте над нами.

Суддя, писар, осавул вклонилися козакам, подякували за честь і розійшлися по курінях.

Почалися вибори кошового отамана.

— Палія, — кричав один курінь.

— Чорноту, — другий.

— Довбню, — всупереч їм кричали козаки третього.

Піднявся страшний шум, почалися суперечки і сварки.

Кандидати, імена яких викрикували козаки, ще з самого початку як їх оголосили покинули майдан і подалися в свої курені, щоб особистою участю не допомагати обранню. Суперечка тривала біля двох годин. Нарешті зупинилися на кандидатурі Сагайдачного. Почали виділяти козаків, хто піде і оголосить волю товариства. Обрали десять козаків. Іван також потрапив в цю групу. Прийшовши в курінь, оголосили волю віча казаків:

Петро Сагайдачний почав відмовлятися. Двоє козаків схопили його під руки і повели на майдан, штовхаючи по-під боки кулаками, приговорювали при цьому: "Іди скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном."

Так привели його на майдан. Тут вручили палицю і оголосили бажання всього війська бачити його кошовим отаманом.

Сагайдачний відмовлявся від честі, яку йому виявило козацтво. Вдруге йому запропонували стати кошовим отаманом. Він і цього разу відмовився. І коли втретє звернулися до нього з проханням стати кошовим отаманом, погодився і взяв палицю в руки.

"Бий в літаври!" — кричало військо. Додавши пробив на честь нового кошового отамана, а старі січові козаки

сивовусі діди почали підходити один за одним сипали пісок на голову новообранного кошового, щоб він пам'ятав за своє низьке походження і не прагнув вившитися над усім товариством.

Кошовий кланявся на всі чотири сторони. "Дякую вам панове, молодці, за високу честь." Товариство відповіло йому криком: "Будь пане здоровий та гладкий! Дай тобі, боже, лебединий вік і журавлиний крик". Вибори закінчилися.

— Пішли Іван до корчми гуляти, — сказав Журбі товариш по куренню. Вибори закінчилися щасливо, треба відзначити їх, а також і свято. І вони разом з юрбою потяглися до корчми. Почалося загальне гуляння.

XXVI

Весна на Україні. Що може бути кращого?

Цього року весна почалася рано. Як тільки задзеленчали перші струмки Андрій вперше вийшов з бурдюга на свіже повітря. Крутилася голова, від слабості підкошувалися ноги. Оксана підтримувала хлопця за руку. З вдячністю і любов'ю дивився він на свою рятівницю і не витримавши сказав: "Оксано, я люблю тебе до нестями ... я...", — а Оксана раптово закрила рукою його уста:

— Тобі не можна хвилюватися, ти ще слабкий, — відповіла вона.

Андрій хотів заперечити, пояснити, який він вдячний їй, що він готовий за неї віддати життя. Але Оксана перевела розмову на інше.

— Коли ми йдемо далі?

— Як тільки стане тепло, — відповів Андрій. — Тепліше настільки, що можна буде перебути ніч на повітрі.

— А коли татари вирушають на Україну?

— Думаю, що через місяць, не раніше.

— В такому разі нам треба готуватися і бути вже тепер дуже обережними.

— Цілком згідний з тобою, — погодився хлопець.

З того часу, вони кожен день готували в дорогу запаси. Через три тижні, після цієї розмови, навантажені харчами вирушили в путь. Перше ніж покинути бурдюг, до якого вони вже так звикли, залишили на столі невеликий хрестик, плетений руками Оксани, щоб господар, якщо він ще повернеться, побачив, що бурдюгом скористалися вдячні християни. Вийшовши на подвір'я довго, з зворушенням дивилися на хатину, що дала їм притулок і важко зітхнувши, заглибилися в лісові хащі.

Було ще холодно. Місцями ще зберігся сніг, місцями журчали невеликі струмки. І хоча ще бруньки не набрякли, але щедро пригрівало весняне сонце і було зрозуміло, що зима відступила.

На протязі дня вони пройшли меншу відстань, ніж сподівалися. Хлопець ще був обезсилений і вже під вечір ледве волочив ногами. Оксана вирішила зупинитися і, незважаючи на заперечення Андрія, змусила його залишитися біля речей, а сама з сокирою в руках пішла нарізати гілляк.

Коли, під великим дубом, наклала багато хмизу і, розклала вогнище, лише тоді відчула, що вона також дуже стомлена. Швидко приготувавши вечерю і повечерявши поклала Андрія, а сама стала на варту. Вони домовилися, що кожну ніч будуть вартувати по черзі. Темна ніч покрила землю.

XXVII

Вже декілька днів на Січі панувало пожвавлення. Численні групи запорозьців копошилися біля чайок, сміли дно, заміняли старі дошки, другі зносили на берег Дніпра бочівки з вяленою рибою, солониною, крупами, водою. Деякі чистили зброю, дехто пришивав заплати до дір в одязі.

Готувалися до походу.

Василь Нечипора, відомий козак, широкий в плечах, високий, хоробрий до відчаю, що не раз прославився в походах на бусурманів, зрадою потрапив в неволю.

ось, після п'яти років неволі повернувся до рідної неньки Січі. Зібрав раду, на якій виступив з палкою промовою, закликаючи охочих пройти в Крим, щоб трошки повеселитися і відомстити за наруги над християнами і невірними козаками.

Охочих набралось багато, біля двох тисяч.

Іван з великою охотою приєднався до бажаючих піти походом в Крим. Батько не стримував сина, але брати участь в поході відмовився, старі рани давалися в знаки. Нарешті чайка одна за другою відчалили від берега під голосні крики "Слава!" тих, що залишилися. Незабаром берег з січовим товариством щез за черговим поворотом і наступила цілковита тиша. Чути лише, як веслярі гребуть, а гребти не так легко. Байдак глибоко сидить у воді, бо багато в ньому вантажу та й сім десятків козаків впридачу. По боках в'язки очерету, так краще і вище на воді тримався байдак. На час походу обирають кошового. Байдак кошового пливе першим. Решту пливе без ладу, хто збоку, хто ззаду. Кошовий подасть знак, або свисне і всі спливуться до нього. В поході дотримують дисципліну і порядок. Не дай Боже комусь напиться, поплатиться головою. Дисципліна в повному розумінні слова — залізна. А інакше і не може бути. Від дисципліни, їх хоробрості і несподіваного нападу, залежить і їх успіх.

Хлопці гребуть дружно і швидко. Ніщо не порушує навколишньої тишини, лише чути плеск весел і шумне дихання веслярів. Частина козаків відпочиває. Наступить час і вони замінять тих, що на веслах, а поки-що відпочивають, згадують попередні походи і битви, а також тих, що загинули в боях за рідний край.

Час спливає поволі. Але щораз ближче і ближче до цілі їхнього походу і це бадьорить, підносить дух до боротьби. Пливли весь день. Під вечір сховалися в прибережних плавнях, неподалік від Казікермана, рішивши опівночі, після відпочинку, пройти турецькі заслони.

Кошовий пояснив:

— Закрили нам дорогу.

— Чим? — запитав хтось притихлим голосом.

— Ланцюгом замкнули річку, — відповів кошовий.

— І що ж робитимемо?

— Візьмемо Казікерман та й розкуємо Дніпро.

— Це нерозумно. Як вдарять з усіх гармат, то враз підем на дно.

— Підняти ланцюг.

— Занурити.

— Перетягнути байдаки по суходолі, — почувлися вигуки з усіх сторін.

— А що, коли на ланцюг колоди пустити, — подумав вголос кошовий.

— Навіщо?

— Турки почнуть стрілянину і самі розіб'ють ланцюг. А коли гармати замовкнуть, ми тихенько і пройдемо це місце.

Так трапилося. Вранці байдаки вибули в Чорне море.

XXVIII

 Могуча Османська імперія, вона займає величезну територію і є однією з найбільших держав світу. Перед нею тремтять європейські монархи. Навіть могутня Франція хоче дружити з нею, — така могутня і багата імперія.

Всі багатства з загарблених земель спливають в її столицю Стамбул (Істамбул), від краси якого важко відірвати очі.

Незабутня панорама Стамбула з моря, коли в ясных променях сонця виникає столиця на горбах, як казка. Місто з величезними банями мечетів, з високими тонкими меноретами.

Менші Стамбула — це справжня його краса. Але серед цієї краси вражає своєю величчю мармуровий палац султана. І, здається нічого не може порушити його велич і спокій. Але це не так. Ось і зараз в покоях палацу чути крики. Кричить Султан. Він бігав в нестямі по палацу і кричав. Його косі прорізані монгольські очі по палацу і кричав. Його косі прорізані монгольські очі блищали божевільям, губи кривилися, гримаса ненависті потворила його обличчя, руки самі стискались аж

білили пальці і тріщали суглоби. Султан хапав золоті свічки і кидав їх в вікна, чудово прикрашені різнокольоровим шклом, зривав з стін персидські килими і топтав їх, перевертав важкі ослони з дорогого чорного дерева. Султан лютував. Щеб пак. Він султан над султанами, тінь аллаха на землі, сьогодні вперше побачив прояви непокори. І в кого, в своїх приближених.

На раді, на яку він скликав всіх візирів, сповістив, що військо йде на Ляхистан, щоб накінець повністю знищити його, а його короля полонити. Але спочатку він пройде по Україні, знищить прокляте козацьке кубло, цей збрід голодранців — Запорізьку Січ. Він розгромить цю дику орду і тоді вже ніщо не загрожуватиме його тилам і флангам.

Незважаючи на те, що всі знали, що його воля є священна і що війни все одно не минути, знайшлися візирі, що радили почекаати з походом.

Султан не зміг стримати свій гнів і повиганяв візирів геть, а сам зганяв свою лють на речах, що оточували його. Потропивши ряд дорогих предметів і, нарешті упокоївшись, султан важко дихаючи зупинився біля вікна.

Буде так, як хоче він, тінь аллаха на землі. І згідно його наказу поскакали гінці по всій османській державі, везучи накази беглер-беям, полководцям, сотникам, всім воїнам, щоб брали зброю, сідали коней і рушали бити клятих гяурів на славу аллаха.

Забувши про сон і відпочинок Султан сам їздив і перевіряв хід підготовки до походу. На цей раз він сам поведе двохсоттисячне військо і здобуде перемогу.

XXIX

Вже декілька годин Оксана чула якийсь незрозумілий шум, що нагадував шелестіння листочків на деревах. Щоб даремно не тривожити Андрія, вона нічого не розповідала про свої відчуття, але чим далше вони рухалися на захід тим сильнішим ставав шум.

Нарешті, Андрій, помітивши неспокійну поведінку дівчини звернувся до Оксани.

— Тебе напевно тривожить цей далекий шум. Це приємний для нас звук. Він сповіщає, що через декілька миль ми побачимо Дніпро, вийдемо до його порогів. Я досить давно чую цей шум, але не вірив, що ми вже близько Дніпра і лише тепер, коли вже виразно чути гуркіт, спішу з радістю сповістити тобі цю новину.

— Чудово, — вигукнула дівчина, але я ніколи не думала, що шум з дніпрових порогів розноситься так далеко.

— І я цього колись не знав, доки не опинився на Січі. Там я дізнався, що на Дніпрі є так звані забори і пороги.

— А що це таке, розкажи, — попросила Оксана.

— Охоче. Але десь сядемо відпочинемо трохи.

Вони сіли на невеликому горбочку.

— Отже, — продовжував хлопець, — по дніпровському дні розкидана велика сила каміння. Де каміння під водою, де повипиналося поверх води. Де не-де це кам'яне перегороддя йде від берега тільки до половини ріки, або до течії і не заходить до другого берега. Таким чином, між берегом і оцим камінням є ще доволі широка смуга ріки і на цій смузі судно може плисти безпечно, не чіпляючись за каміння. Отакі перегороди називаються заборами.

Інша річ пороги. Це вже цілий ряд каміння, більшого ніж на заборах, а головне те, що каміння лежить лавами, одна вище другої. Звісно — вода переплигує через те каміння з великою силою, бо вдарившись об камінь, вона ніби зупиняється, немов би відскакує назад — на те, щоб, розігнавшись, підплигнути вгору, переплигнути через камінь і прожогом упасти з нього. Очевидно, що через те на порогах великий гомін води й великі гори срібловидного шуму.

Заборів на Дніпрі — багато, а порогів, хто налічує 13, а хто тільки 7. Найбільші і найвидатніші пороги: Козацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаптець або Дід, Лишний і Відлий.

— Ти так добре це все знаєш, ніби був там, — вступив.

нула захоплено дівчина.

— Я дійсно там був і з товариством пропливав ці пороги, — відповів хлопець. — І можеш мені повірити, що хто хоча б один раз пройшов це пекло, до віку його не забуде.

Плавба через пороги небезпечна, без умілого й допечного проводира ніхто ні на якому судні через пороги не перепливе, а коли відважиться, так неминуче набере великого лиха, шкоди, а часом і головою полже. Проводять судно через пороги лоцмани (проводирі) і це, так, мовити, природжені господарі порогів. Щоб провести гаразд судно через пороги, треба великої сміливості, вміння, треба добре знати Дніпро і його вдачу. До цього проводирі при звичаються змалку. Переправити судно через пороги — річ не тільки трудна, але й для життя небезпечна. От мабуть і все.

Пора йти далі.

Вони підвелися і з новими силами рушили вперед.

XXX

Ше ранковий туман не розвіявся вітром і перші сонячні промені не розігріли землю, як Запорожці, ніким не помічені,близилися до берега.

Місто ще спало.

— Оточити з усіх сторін, підпалити і як вихор пройтися містом. Ріжте і паліть все, що є татарське — пролунав наказ отамана. Мов тінь духів, що спустилися на землю, щоб помститися за вчинені кривди, так і запорожці безшумно піднялися по пологих схилах берега і, мов шуліка на здобич, кинулися в вулиці міста. Грізно прогрімало козацьке "Слава", загрімали перші постріли. З домів з галасом і криком почали вибігати напівроздягнені татари. Запорожці безжалісно вбивали їх і бігли вперед на центральну площу. Запалали будинки, надворі стало ясно від пожежі. Зчинився страшний шум — плакали діти, жінки голосили, козаки перекликалися один з одним, гриміли постріли, чувся скрегіт

ти з води і ми зможемо дихати, знаходячись під водою. Татари довго шукати не будуть. Отже йдемо.

Вони взяли трубочки в рот і ввійшли в воду Дніпра. Вода була дуже холодна, але Оксана не відчула цього, настільки великий страх був перед ворогами. Лише, коли води Дніпра покрили голову відчула, як крижаний холод охоплює її тіло.

Повільно тягнувся час.

Татари доскакавши до плавнів, залишили біля коней одного вершника і кинулися гуртом шукати втікачів. Вони ретельно обшукували очерет і, коли не знайшли нікого з здивуванням повернулися на берег. Переглянувши речі втікачів, знову повернулися в очерет і ще раз уважно провели обшук, але надаремно. Тоді з криками: "Шайтан, шайтан", — вони скочили на коней і погнали геть. Тим часом Андрій ледь-ледь просувався в напрямі берега обережно виставив голову з води. Не побачивши і не почувши нічого підозрілого він ввійшов в очерет. Було тихо. З очерету Андрій побачив, як за обрій зникають вершники. Він повернувся назад і витягнув з води посинілу Оксану. Оксана від холоду стукала зубами і тряслася немов в пропастині.

Схопивши залишки своїх речей, втікачі побігли чим дужче подалі від цього місця.

XXXII

Наблизуючись до гирла Дніпра запорожці помітили на горизонті ряд галер. На їх повернення чекали. Атаман скликав коротеньку нараду і наказав до півночі відпочивати.

На щастя козаків, ніч видалася похмура. Мовчки рушили в напрямі гирла Дніпра. Невдовзі замайорили щогли галер. Рішено було підійти як можна ближче до галер без шуму, а потім вдаривши з гармат по найближчих галерах на швидкості прорвати облогу. Користуючись густою темнотою нишком підкралися до галер і коли постріл з рушниць порушив навколишню тишу

вдарилася громовиця запорізьких гармат, заряджених брандкугелями. З першого пострілу декілька бомб влучили й нейтральну частину галери, що знаходилася зліва і викликали на ній пожежу. Значно вдалішими виявилися постріли з чайок по галері, яка стояла справа. Одна з бомб потрапила в пороховий льох. Пролунав оглушливий вибух і галера почала тонути.

В пекельному вихорі вогню і диму заметушилися вороги. Вони намагаючись врятуватися кидалися в воду, кликали на допомогу. Безперервно стріляючи з гаківниць чайки, мов на крилах, ринули вперед і швидко зникли з очей розгубленого ворога.

XXXIII

На другий день під вечір приблизились до лісу, що ріс густою смугою вздовж ріки. Андрій відчув полегшення. В лісі легше сховатися та й пересуватися можна швидше.

Але що це — він несподівано зупинився і сильним рухом звалив Оксану на землю. Оксана нічого не зрозуміла, але падаючи побачила на краю лісу віз і коня, що стояв біля нього. Ніщо не порушувало степової тиші.

— Чекай тут, я скоро повернуся, — шепнув Андрій і швидко поплазував в напрямі лісу.

Те, що він побачив, коли підповз ближче, вразило його. Біля воза, що стояв без одного колеса похилившись на бік, лежало багато трупів. Це були козаки і татари. От з ножом в спині, обхопивши горло татарина руками лежить на ньому козак в окровавленій сорочці. Видно, що з останніх сил душив ворога, і ворог з вичераними очима застиг на віки. Тут туловище запорожця, а не далеко його голова з очима, що порожніли, ніби дивуючись, що діється навкруги. Круки вибрали йому очі. Далі лежить декілька порубаних татар і козаків.

І лише над одним молодим, дужим козаком, особливо сильно порубаним, нахилив голову його вірний кінь.

А навкруги тиша і ні живої душі.

Андрій встав і, не спішачи, пішов до нього. Кінь підвів голову і уважно дивився на хлопця. Андрій почав називати його різними ласкавими словами і підходив що раз ближче і ближче. Нарешті він підійшов до коня і погладив його за шию. Кінь здригнувся, але не зрушив з місця. Ще декілька хвилин і Андрій сидів в сідлі. Це була велика радість. Вони знову мають коня і швидко доберуться до дому. Коли Андрій повернувся, Оксана вже бігла до нього.

Ніч і наступний день провели в лісі.

Коли, врешті, виїхали з лісу сонце було вже в zenіті. Далі вздовж ріки тяглися лише плавні.

— Оксано, може я поїду в розвідку, а ти мене почекаєш на краю ліса, — запропонував Андрій.

Оксана погодилася і Андрій, вдаривши рукою коня, швидко зник за обрієм.

Повільно проходив час. Наближався вечір і тут Оксана помітила вершника, що мчав степом. По тому, як він лежав на гриві коня, обхопивши його за шию руками, а не сидів рівно в сідлі, вона зрозуміла, що з вершником щось трапилось.

— Біда з Андрієм, — подумала дівчина і відчула, як гостра біль вколола їй в серце. І не помилилася. Коли вершник підскакав ближче, Оксана підбігла до нього і зупинила коня. В спині хлопця стирчало декілька стріл. Андрій намагався звестися в сідлі, але руки його підломилися і він знову впав на шию коня.

— Слухай, Оксаночко, я вмираю, — прохрипів він. — Бери коня і втікай в ліс. Недалеко величезний загін татар переходить Дніпро. Треба декілька днів переїхати в лісі, а потім... — Андрій замовк, голова його безсило впала на гриву коня. Він зробив надлюдське зусилля і знову підняв голову.

— А потім, потім, — прохрипів він, — іди вздовж Дніпра до першої річки, що впадає в Дніпро. Десь біля тої річки і буде моє село. Найдеш мою маму, — він замовк, і коли знову почав ворухити губами, голосу вже

не було. Раптом з рота йому ринула кров, юнак захрипів, зсунувся з коня і важко впав на землю. Оксана підняла його голову, хлопець подивився на неї широко відкритими очима, здригнувся і помер.

XXXIV

Повноводна ріка Дністер. Пробігаючи по південно-західній частині України, вливає свої води в Чорне море.

В тому місці, де ріка звивається, наче змійка, розташовалося м. Хотин. Земля від Хотина порізана глибокими ярами, полого спускалася до ріки. Чим ближче до Дністра, тим більші і ширші яри. Над самим Дністром в одному з таких ярів напроти села Браги стояв замок з високими стінами і багаточисленними вежами. З трьох сторін його оточували глибокі рови, наповнені водою, з четвертої — сама ріка.

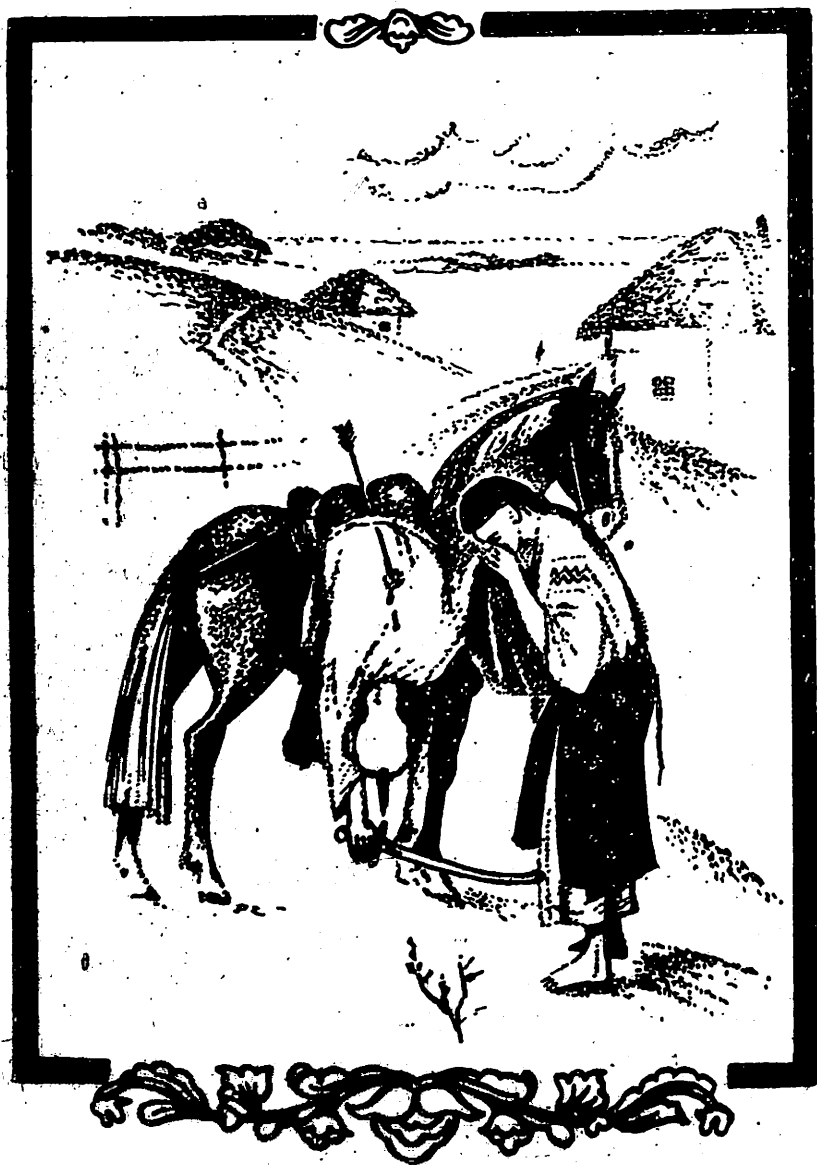
Могуча фортеця, але невелика і неспроможна схоронити в своїх стінах великий гарнізон.

Як тільки почалася турецька ворожа навала містечко Хотин було спалене з тим, щоб не дати захисту ворогові. Залишилася лише кам'яна церква.

За церквою — широка хвиляста рівнина, придатна для великих бойових дій. Тут і рішено було зустріти об'єднане турецько-татарське військо.

Лише на днях тут розташувався польський обоз, проводилися земляні роботи: рили окопи і укріпляли бойові редути. Польське військо на чолі з польським гетьманом Іваном Ходкевичем чекало на прихід козацького війська. На них покладалися великі надії. Про хоробрість і стійкість запорізького війська ходили не безпідставні легенди.

Ходкевич нервувался, час приходу козацького війська вже минув, а за козацтво чутток немає. Тоді ролевич Владислав, що прийшов з своїми полками далеко, по ту сторону Дністра між Жванцем і Брагом

може перейти на другий бік, бо міст пошкоджений, а розвідка вже бачила за 5-6 миль від Хотина турецькі роз'їзди. В обозі лише двадцять тисяч і, якщо турки несподівано вдарять то загинуть всі, адже турецького війська більше триста тисяч.

Воевода Рафаїл Ліщинський, старший з полку гетьмана співчував старому Ходькевичу. Сивий і згорблений гетьман, змучений частими випадками епілепсії, стривожений багаточисельними турботами достойний був співчуття. Колись до безумства хоробрий, з розумними очима і сильною волею, він вже сильно підупав і не треба було бути медиком, щоб зрозуміти, що цій хворій людині більше потрібно спокій і ліжко, ніж бойовий кінь і поле брані. Довго дивився Ходькевич на горизонт і не помітив, як сказав в голос:

— Де ж козаки?

— Видно татари їх спиняють. Але вони будуть, — відповів Ліщинський. Гетьман здригнувся на звук його голосу.

— Що то буде? Тут місце для військ королевича, — гетьман показав рукою вправо, — а він далеко. Ліворуч місце для козаків, а про них і не чути.

— Що ж то буде? Що то буде? — з сумом повторив Ходькевич знову і стиснув нервово губи.

Ліщинський мовчав. Що він міг сказати гетьману. Про важкий стан війська розуміли всі і настрої в обозі був смутний і напружений.

Раптом поруч з ними осадив коня ротмістер Мікел.

— Козаки йдуть! — радісно закричав він.

— Де вони? Хто бачив? — вигукнули разом гетьман і Ліщинський.

— Біля Кам'яного яру, скоро будуть тут і ротмістр поскакав далі.

Ця вістка блискавично розійшлася по всьому таборі, всюди чути було вигуки: "Козаки йдуть! Козаки йдуть! Ми врятовані!"

Робота припинилася, всі висипали на вали. Настрій був святковий. Минуло декілька годин і вдалині біля лісу зачорніло. Виразно було чути, як задудніла земля під ногами сорокатисячного війська, що йшло.

XXXV

Декілька днів просиділа Оксана в лісі.

Після того, як вона поховала Андрія її безперервно переслідував страх. На кожному кроці їй привиджувалися вороги, кожен шелест приводив її в жах. Вночі вона прокидалася з страху, мокрою від поту. Єдиною її втіхою став кінь. Він ніби розумів дівчину своїми мудрими очима дивився на неї і в цьому погляді Оксані здавалося, що кінь розуміє і підбадьорує її.

Одного ранку вона відважилася і виїхавши з лісу поскакала вздовж ріки на північ. Цього дня вона проїхала значно більшу відстань, ніж в попередні дні, навіть не зупинялася на обід. І лише, коли почало темніти дівчина в'їхала в лісок і розташувалася на ніч. Відчуття безпорадності, страху і втомлююча їзда на коні, вкрай обезсилила її, і вона заснула міцним сном.

Перший раз за останні дні вона проспала цілу ніч, не прокинувшись ні разу. На цей раз їй нічого не приснилося і коли ранкове сонце торкнулося її обличчя вона прокинулася бадьорою, повною сил.

Через декілька хвилин, сівши на коня, поскакала далі в напрямі на північ.

Ріка декілька разів, мов велетинська змія, міняла свій напрямок і раптом дорогу перетяла широка протока, що йшла вправо. Оксана пригадала останні слова Андрія: "Потім іди вздовж Дніпра до першої річки, що впадає в неї. Десь біля тої річки і буде моє село". Глибоко зітхнувши дівчина повернула коня вправо.

Коли сонце сіло за обрій, вона в'їхала в перший зустрічний байрак і розташувалася на ніч. Але заснути не могла.

Пригадала Андрія, його останні хвилини, задумалась над тим, як вона буде розказувати матері про її сина,

його останні хвилини життя і в самої знову боляче стиснуло серце. Але думка про те, що вона скоро зустріне своїх людей, що допоможуть їй повернутися в її рідне село, заглушили її гіркі спомини і дівчина заснула твердим сном. Вона спала довго, поки не почула, що хтось штовхнув її. З жахом зірвалася на рівні ноги, але тут же усміхнулася. Це її вірний кінь торкнув її, ніби нагадуючи, що наступила пора вирушати в дорогу.

Під вечір Оксана побачила маленькі хати, що притулилися, мов діти до матері, біля невеликого лісу. Вона чим дужче поскакала в їх напрямку. Від хвилювання потемніло в очах, здавалося, що від радості розірветься серце. Коли вона під'їжджала до першої хати назустріч їй вибіг селянин з шаблею в руці і з тривогою крикнув:

— Що сталося? Татари?

— Ні, — крикнула, під'їзжаючи Оксана і коротенько розповіла хто вона і звідки. За декілька хвилин її отчив гурт селян і дівчина знову коротенько розповіла про Чумака Андрія і про свою мандрівку. Селяни уважно слухали її і коли Оксана закінчила свою розповідь, сповістили їй, що минулого року на їхнє село напали татари. Під час оборони села загинуло багато односельчан. Серед тих, що загинули була і мати Андрія, так що не треба буде вже розповідати про смерть сина. Старша одинока жінка запросила Оксану до хати. В хаті знову зібралися люди і Оксана далі розповідала про свої пригоди, про Андрія, про те, де в останнє бачила ворогів. Розповідь затягнулася до півночі. Розходячись по домівках люди обіцяли допомогти дівчині.

Хоча лягли спати, Оксана ще довго розмовляла з одинокою жінкою в якої, як виявилось з розмови, також бул чоловік, дочка і син. Син загинув в бою з татарами, а дочка вже декілька років в неволі. Чуток про неї немає. І лише тепер Оксана зрозуміла, чому жінка з такою жадністю слухала її оповідання про неволю, про чужий край. Вона заснула під ранок. Коли дівчина прокинулася, жінка сиділа біля її ліжка і ніжно дивилася на неї. З очей жінки текли сльози.

Сагайдачний їхав глибоко зажурений в своїх роздумах. Переговори з польським королем Сигізмундом, з яких він повернувся не були дуже вдалим. Та й військові новини не були втішними. Під час його відсутності вибрали Бородавку, який повинен був привести військо під Хотин, а тут ще на днях піймали турецького шпигуна з листом від султана до Бородавки з якого стало зрозумілим, що Бородавка є зрадник і що він в необхідну хвилину перейде на сторону ворогів. Від однієї цієї думки Сагайдачного охоплювала страшна лють.

Достатньо було виїхати з Запоріжжя на якийсь тривалий час і вже зрада і підлість об'єдналися і ведуть військо до загибелі.

Раптом з задумів його вивів крик: "Татари, татари!" Сагайдачний здригнувся і уважно подивився навкруги. Те, що він побачив змусило його забути за свої турботи. З трьох боків, густою лавиною, до них швидко наближалися татари. Сагайдачний зрозумів, що його невелика охорона не зможе довго чинити опір такій великій кількості нападаючих.

— Назад, назад, — вигукнув він і козаки дружньо повернули коней в протилежний бік. Почалися запеклі гонки. Від величезної швидкості затискало подих, боляче дув в очі холодний вітер, але рятівний ліс приближався з кожною хвилиною. Незважаючи на шалену швидкість татари що раз ближче і ближче наближалися до втікачів.

Зафуркотіли в повітрі стріли, впав один з втікачів, другий, третій, ще один. Раптом гостра біль прорізала тіло Сагайдачного, онімів лівя рука. Він побачив, що з лівого плеча стирчить стріла. Не зупиняючись, правою рукою вирвав стрілу, зламавши при цьому біля самого наконечника.

Але нарешті козаки минули перші дерева і гетьман з полегшенням вдихнув повітря.

— Врятовані, татари далеко в ліс не поскачуть, — по-

думав він і вже з меншою швидкістю поскакав далі. Поволі шум погоні затихав і хлопці зупинили коней.

Коли зібралися разом побачили, що залишилося їх в живих не більше десятка. Тоді ж виявилось, що гетьман поранений. Незважаючи на те, що вдалося витягнути уламок стріли, рана сильно кровоточила.

Перечекавши декілька годин рушили другою дорогою в попередньому напрямку. Вже сутінки покрили землю, коли виїхали в поле і знову побачили вершників. На цей раз це були передові роз'їзди запорізького війська, що вже розташувалося під Хотином.

Пізно ввечері прибувши до табору Сагайдачний зібрав декількох відданих старшин, пішовши в намет Бородавки арештував його. І лише оглянувши табір і перевіривши вартових гетьман ввійшов в покої замку. Нестерпно боліла рана, постійно мучила спрага, але найбільше мучила якась невиразна тривога. Спати не хотілося і гетьман міряв невелику кімнату широкими кроками і напружено думав. Думав, чому Бородавка зрадив, думав, чому не признається до своєї зради під тортурами, думав чи немає тут якогось підступу ворогів. Але ні. Він не міг помилитися, адже ведучи військо під Хотин Бородавка не повів його найкоротшою дорогою. І під час переходу неодноразово вступав в сутички з ворогом, втрачаючи при цьому велику кількість людей. Ні, це таки зрада. І Бородавка заплатить за це головою. А може Бородавка не винний. Він стратить його і коли виявиться, що Бородавка не винний, то совість до самої смерті не дасть спокою. Тоді, чому турецький шпигун навіть під туртурами не хотів сказати до кого ніс листа і коли з листа стало очевидно, що це послання до Бородавк і було повідомлене

це спійманому, лише тоді він признався, що дійсно післаний лист самим султаном, з листом до нього і що це вже другий лист від султана новообраному гетьману.

Ні, помилки тут немає, Бородавка зрадник і завтра буде страчений. Прийшовши до такого висновку Сагайдачний погасив свічку і ліг спати. Мучили сумніви гетьмана ще довго. Лише під ранок заснув міцним сном.

Вранці, незважаючи на майже безсонну ніч гетьман вже оглядав козацькі укріплення, місця розміщення гармат, не забуваючи при цьому підбадьорити козаків веселим словом.

Погляд його зупинився на широкоплечому козаку з довгими сивими вусами. І дещо скривленим носом.

— Перебийніс, ти? — вигукнув гетьман.

— Я, батьку, я, — відповів поважно козак, низько схиляючи голову.

Сагайдачний зіскочив з коня і обняв козака.

— Звідкіля ж це ти, друже?

— З неволі батьку.

— Ливно.

— Лише рік тому, як хлопці в останньому поході визволили мене і ось я тут.

Гетьман з ласкою подивився на старого козака.

— З такими молодцями ми подолаємо ворога, — і сівши на коня, поскакав далі вздовж козацьких укріплень.

XXXVIII

За декілька днів козацький обоз укріпив свої позиції і з нетерпінням чекав наступу ворогів. Лише декілька годин пройшло з того часу, як трьохсоттисячна турецько-татарська армія оточила з трьох сторін українсько-польське об'єднання; а вже відбувалися незначні сутички між окремими групами з обох сторін.

Сьогодні зранку в козацькому таборі день починався як звичайно. Поснідавши де хто з козаків чистив зброю,

зібравшись в гуртки слухали спогади старих запорожців про козацькі походи, а деякі дрімали. Але всі з нетерпінням чекають наступу ворогів.

І почалося, заревіли гармати. Козаки кинулися по своїх місцях. Гуркіт стояв неймовірний. Здавалось, що всі громи неба обрушились на козацький табір. Але це продовжувалось недовго. Як раптово почали стріляти ворожі гармати, так раптово і припинили свій вогонь. Засурмили сурми, до них приєднались звуки літаврів, барабанів, сотнів чинчистів і дударів.

Турецькі війська почали наступ. Під жовтим стягом низько пригнувшись до конячих грив скакали, засмагли під сонцем, вершники.

— Силахтари, — сказав тихо сусід Івана.

— Що це значить?

— Найманці, страшна мерзота.

Праворуч від них скакали воїни, озброєні луками і колчакми, збоку на поясі в них висіли широкі криві шаблюки.

— А це хто? — запитав Іван.

— Сипахи.

— А ліворуч татари? — невгамував Іван.

— Так, — знову відповів сусід.

Зліва дійсно скакали татари, одягнені в гостроверхі ковпаки. Вгодовані обличчя, шкіряні доломани, дерев'яні сидла.

— До чого ж негарний наряд, — порушив мовчанку сусід і помовчавши додав, — турки їх теж ненавидять. Вони їдять кінські голови.

Іван з цікавістю придивлявся до ворогів, що швидко приближались до козацьких укріплень. В нього зростало бажання кинутися назустріч ворогам і почати битву. В цей час вдарили козацькі гармати. Ряди наступаючих порідили, але місця загиблих займали другі і наступ продовжувався. І тут назустріч ворогам вилетіла козацька кіннота. Ніби два велетенських молота неслися вороги назустріч одне другому і ось вони зіткнулися. Крики, дзвін шабель, зойки пораниених заглушили все. Почалася січа, під час якої як з однієї так і другої сторони

тивники виявляли мужність і військову майстерність. Нарешті турецька кіннота здригнулася і кинулася навтьоки. Козаки дружно переслідували їх, але Сагайдачний дав наказ повертатися і козацька лава повернулася назад.

Ще декілька разів відновлювала наступ турецька кіннота, але їй так і не вдалося досягнути в цій битві будь яких успіхів. Битва почала вщухати, аж раптом крізь завісу куряви забілили довгі лави яничарів. Їхні білі ковпаки з довгими китицями, що звисали їм на спину незабаром змішалися з червоними ковпаками і синім суконним одягом офіцерів.

Офіцери, розмахуючи шаблями повели військо в наступ. Іван розумів, що наближається рішуча хвилина. В наступ йшло найкраще військо султана.

Ось перші ряди яничар почали дертися на вали. Іван зарубав вже декілька яничар, коли раптово в нього зламалася шабля. Роздумувати не було часу і хлопець схопив дишло, що лежало недалеко воза і як довбнею почав трощити нею ворогів. Від замахів дишлом почали німіти руки, а навкруги вже рядами лежали мертві і поранені вороги. Коли яничари не витримали і кинулися навтьоки на землю вже повільно опускалися сутінки.

XXXIX

Ніч пройшла спокійно. Вранці, як тільки зажеврів обрій, турки рушили на новий штурм. Як тільки вдарили на сполох, козаки висипались на вали. Іван уважно глянув по обидва боки. Лави оборонців значно порідшали. Вороги наближались. Іван зарядив пістолі, пальцем поспробував лезо нової шаблі і, глибоко зітхнувши, приготувався до бою. Ще хвилина, друга. Загрімилі козацькі рушниці, вдарили гармати, попадали декілька десятків ворогів. Та основні ворожі сили досягли вала і з криком "Алла" полізли на верх. Їх збивали, відкидали назад списами, гаківницями, вогнем рушниць.

Але вороги вже на валу. В хід пішли шаблі. Зойки, прокльони, вигуки, стогін змішалися з брязкотом заліза. Земля щедро зросилася кров'ю. Впав з розрубленою головою сусід Івана. Поруч, обхопивши двома руками шаблю, що її запхав татарин в груди козака, впав здоровань Левко. Але ворог не встиг насититися своєю перемогою. Іван, вдаривши з люття важкою шаблею майже наполовину розрубав вбивцю.

Аж раптом на Івана напало відразу троє ворогів. Одному він відрубав голову, другому проколов груди, і не встиг витягти шаблю, коли третій вчепився йому в горло і вони покотилися душами один одного. Скільки продовжувалася ця боротьба Іван потім так і не міг сказати. Але були хвилини, коли, потемніло в очах і він подумав, що це вже кінець. Зібравши останні сили, припіднявся і головою вдарив противника в лице. Лише на коротку мить ослабли пальці ворога на його горлі, але цього було достатньо, щоб його задушити. Декілька хвилин він лежав під турком, не в силах скинути його з себе. Але сили поволі повернулися до Івана і він, схопивши свою шаблю, знову кинувся в бій. Перемога хилилася то в один, то в другий бік. Нарешті турки почали тікати. Козаки дружно кинулися за ними, але козацький сотник наказав негайно повернутися і запорожці припинили переслідувати ворога.

Коли Іван вернувся на вали, вони були покриті пораненими, які один другому помогали перев'язувати рани. Ще декілька днів і вже не буде кому обороняти ці вали: подумав він і почав помагати пораненим.

Коли ніч покрила землю Нечай зібрав кінний загін з декількох сотень козаків і тихенько повів їх в напрямі ворожого табору. На кожному коні сиділо по двоє. Коли виразно було видно ворожий табір запорожці зупинилися. Залишивши коней під наглядом варті тихо рушили далі. Вже добре видно вогнища і тих, хто сиділи і спали біля нього. Нечай махнувши рукою закричав:

— Вперед! За волю!

І кинувся вперед. Блиснула шаблями наступаюча ва, загрімилі постріли. В таборі ворога піднявся

мовірний шум і паніка. Турки вибігали з шатрів і в паніці рубали один одного.

В декількох місцях горіли шатра, тим більше посилюючи паніку. Але перші хвилини жаху пройшли і місцями турки, згрупувавшись кинулися на козаків. Нечай наказав сурмити відступ.

З боєм козаки покинули табір ворога і, сівши на коней, щасливо повернулися в козацький табір.

XXXX

Ак, з успіхом відбиваючи щоденні наступи турків, а вночі самі нападаючи на ворога козаки виснажували противника. Війна вже тривала місяць.

Іван був двічі поранений, але на щастя легко. І ось настав день 23 жовтня. Вночі хмари покрили небо і ранок видався сірий, похмурий. Дув холодний вітер. По наказу гетьмана лівий і правий фланг козацького табору готувалися до наступу. Біля сьомої години ранку заревіли всі до одної козацькі гармати. Обстріл ворожого табору тривав майже пів години і як тільки він припинився козаки мовчки піднялися і лавиною рушили на ворога з обох сторін. Сурми заграли наступ. Іван біг в числі перших. Раптом він почув, як куля свиснула над самим вухом, але це не зупинило його, навпаки він побіг ще швидше. Нараз ревнуло, блискнуло. дим поруч і крик, впало декілька запорожців. Знову декілька вибухів, але ось і ворожий табір. І вже не вперше козацьке військо зіткнулося в бою з яничарами. Яничари падали один за одним, але боронилися завзято і в полон не здавалися. Іван люто кидався у саме пекло бою не помічаючи ні ранених, ні смерті друзів, що падали з свинцем у грудях на сиру землю. Назустріч Івану біг кримезний турок. Вони зішлись — креснула шабля в шаблю і закрутилося все навкруги. Ворог бився мовчки, стиснувши міцно зуби і Іван відчув яка величезна сила криється в його руках. Щоб перемогти необхідна була

хитрість і він зробив декілька обманных-рухів. Турок відкрився, цього було достатньо, щоб зарубати його.

Іван знов кинувся в гущу січі. Бій то притихав, то розгорявся з повною силою. На кожному кроці в перемішок лежали вбиті і поранені турки, татари, запорожці, між ними ходили спотикаючись самотні коні. Січа тривала вже декілька годин, але ні запорожці, ні вороги не відступали. І всюди можна було побачити гетьмана Сагайдачного, що люто бився з турками.

— Як він видержує? — подумав Іван, — адже він поранений.

А Сагайдачний долаючи біль кидався то в одну, то в другу січу, міцно стискаючи шаблю в здоровій руці. Гнів додавав йому божевільної сили, він вибивав з рук мечі і ятагани і навіть не встигав роздивитися ворога різав його шаблею.

Приголомшені турки здригнулися. "Шайтан, шайтан", — що раз частіше чулися крики і нарешті вони побігли.

Козаки оточивши їх півколом ловили арканами, добивали шаблями, списами. Почалось безладна втеча ворога. Осман стежив за бойовищем в підзорну трубу. Побачивши втечу своїх воїнів, він розірвав на грудях свій одяг і закричавши "О Аллах", повернув коня і кинувся навтьоки.

Це була повна поразка. А вечером козаки зібрали вбитих, мовчки вирили глибоку, мов байрак, могилу. Поклали в неї побратимів, — як було, із зброєю, покрили гіллям і насипали по жмені високу могилу. Вдарили в небо сальву з сотень рушниць і кобзар заспівав журливу пісню.

XXXXI

Через два тижні був підписаний мирний договір. Дорогою ціною заплатили за перемогу запорожці. Тисячі загиблих побратимів, тисячі калі. Сагайдачний занедужав. Після перемоги він вже не

самостійно сісти в сідло. Рана в плечі ятрилася дужче і дужче, недопомогали ніякі ліки, ні заморські бальзами, ні зілля знахарів. Через декілька тижнів його почала бити люта гарячка і він зліг. Його, чим дужче, повезли на возі до Києва. Серед супроводжуючих був і Іван. Але Сагайдачний не доїхав до Києва — помер. І за свої муки, хоробрість і втрати, козаки так нічого і не одержали.

Король Сигизмунд подякував козакам листом за щирі службу, обіцяв щедро нагородити, але заборонив січовикам і всьому козацтву ходити на Крим і в Туреччину, грозив за втечу на Січ хлопам смертною карою і, що найгірше Хотинська фортеця, за яку точилися такі запеклі бої, від козаків переходила до турків.

Козаки, поховавши Сагайдачного вирушили на Січ. По дорозі до них приєднувалися тисячі козаків, що були під Хотиним і охочі і всі разом з обозом і гарматами поверталися до дому.

Ідучи на Січ Іван повернув в своє рідне село навістити рідню. І яке ж було його велике здивування і радість, коли він зустрів там свою Оксану. Радості не було меж. Молодята залишилися жити разом.

І ще часто розказували батьки своїм дітям про пригоди в неволі і про боротьбу славного Запоріжського війська за волю України.

